

Rimsko govorništvo
(164. pr. Kr. – 430. po Kr.)

Čitanka

Odsjek za klasičnu filologiju
Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

Listopad 2020.

Index

1	Cato	4
2	C. Gracchus	6
3	Cicero	10
4	Rhetorica ad Herennium	38
5	Ciceronis De oratore	44

Predgovor

Izbor koji je pred vama donosi odabrane odlomke tekstova važnih za poznavanje i razumijevanje rimskog govorništva i njegove uloge u društvu, od početka rimske književnosti do kasne antike.

Zadatak je studenata da, uz pomoć uobičajene referentne literature, kod kuće prirede svaku cjelinu, tako da budu spremni raspravljati o sadržaju na nastavi.

Čitanka je također dio lektire propisane za ovaj kolegij, uz Ciceronov govor *Pro Milone*.

Izbor je priredio Neven Jovanović, nastavnik Odsjeka za klasičnu filologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu.

Izvorni kod prijeloma ovog izbora, priređen pomoću programa \LaTeX i \XeTeX , dostupan je u repozitoriju <http://bitbucket.org/nevenjovanovic/romrhet-lectiones> na servisu BitBucket.

U Zagrebu, listopada 2020.

Ovo djelo je ustupljeno pod Creative Commons licencom Imenovanje 3.0 ne-lokalizirana licenca. Da biste vidjeli primjerak te licence, posjetite <http://creativecommons.org/licenses/by/3.0/> ili pošaljite pismo na Creative Commons, PO Box 1866, Mountain View, CA 94042, SAD.

Caput 1

M. Porcius Cato (234–149 a. Chr. n)

Orationem de sumptu suo (XLI), quam ad consulatus tempus priores rettulere editores, a. 590/164 habitam esse docuit Fraccaro¹ Oratio in iudicio quodam de moribus apud censores a Catone dicta videtur, cum ei nimius effususque sumptus crimini daretur, domesticus scilicet, quod pecuniae publicae parcum praeter modum eum fuisse comperimus.² Cum enim parsimonia atque frugalitate rem familiarem auxisset, dulcius vivere coeperat et convivia liberalius instruere, ad quae familiares invitabantur:³ eius igitur inimici, qui per totam vitam eum exagitavere, siquidem quater et quadragies diem ei dixerunt, ob nimium sumptum apud censores accusasse eum videntur. Cum autem e fr. 173 Catonem septuagesimo aetatis anno orationem dixisse constet, a. 590/164, L. Aemilio Paulo Q. Marcio Philippo censoribus, id factum esse efficiamus licet. Absolutus tamen fuisse videtur, et quod Plinius⁴ testis est quotiens accusatus sit, totiens absolutum eum esse, et quia si ille vir notatus esset, fieri non potest ut eius notationis memoria omnino excideret.

Henrica Malcovati, *Oratorum Romanorum fragmenta* I, Torino, 1930. Prolegomena, 69-70.

¹“L’orazione di Catone ‘de sumptu suo’ ” in “Studi storici per l’ant. class.” III (1910), pp. 378-386.

²Plutarch., Cat. mai. 5, 6, ait equum etiam, quo consul in obeundis ducis muneribus usus fuisset, in Hispania eum reliquisse, ne portorium eius civitati imputaretur.

³Plutarch Cat. mai. 25, 3.

⁴Plin. n. h. VII 27, 100.

**Marcus Cornelius Fronto (floruit ca. 143),
Ad M. Antoninum Imp. epist. 1.2.11.4**

Quoniam mentio παραλείψεως habita est, non omittam quin te impertiam quod de figura ista studiosius animadverterim, neque Graecorum oratorum neque Romanorum, quos ego legerim, elegantius hac figura usum quemquam quam M. Porcium in ea oratione, quae 'De sumptu suo' inscribitur, in qua sic ait:

Iussi caudicem proferri, ubi mea oratio scripta erat de ea re, quod sponsionem feceram cum M. Cornelio. Tabulae prolatae: maiorum bene facta perlecta; deinde quae ego pro re p. fecissem leguntur. Ubi id utrumque perlectum est, deinde scriptum erat in oratione: 'Numquam ego pecuniam neque meam neque sociorum per ambitionem dilargitus sum.' 'Attat, noli noli scribere', inquam, 'istud: nolunt audire'. Deinde recitavit: 'Numquam praefectos per sociorum vestrorum oppida inposivi, qui eorum bona liberos diriperent.' 'Istud quoque dele: nolunt audire; recita porro.' 'Numquam ego praedam neque quod de hostibus captum esset neque manubias inter pauculos amicos meos divisi, ut illis eriperem qui cepissent.' 'Istuc quoque dele: nihil eo minus volunt dici; non opus est recitato.' 'Numquam ego evectionem datavi, quo amici mei per symbolos pecunias magnas caperent'. 'Perge istuc quoque uti cum maxime delere.' 'Numquam ego argentum pro vino congiario inter apparitores atque amicos meos disdidi neque eos malo publico divites feci.' 'Enim vero usque istuc ad lignum dele.' Vide sis, quo loco res p. siet, uti quod rei p. bene fecissem, unde gratiam capiebam, nunc idem illud memorare non audeo, ne invidiae siet. Ita inductum est male facere inpoene, bene facere non inpoene licere.

Haec forma παραλείψεως nova nec ab ullo alio, quod ego sciam, usurpata est. Iubet enim legi tabulas et quod lectum sit, iubet praeteriri.

Caput 2

C. Sempronius Gracchus (154–121 a. Chr. n)

Novem annis minor natu quam Tiberius frater, longe et praestantiore ingenio et uberiore facundia eum superavit. Postquam prima stipendia a. 616/138 meruit, et triumvir a. d. i. a. ex lege Sempronia factus est (a. 621/133), quaestor creatus Sardiniam provinciam a. 628/126 sortitus est: Romam autem post biennium sua sponte reversus, tribunus plebis a. 631/123 creatus est et iterum insequenti anno: quo in magistratu cum multas promulgasset leges plebi gratissimas, eius adversarii enixe restiterunt, quominus rursus tribunus crearetur: repulsam enim tertio tribunatu petendo tulit. Cum autem hac de causa valde eius potentia immutata esset, postquam coloniam Carthaginem lege Rubria deduxit a. 633/121, L. Opimio inimicissimo eius consule, seditione orta, interfectus est eiusque corpus, capite praeciso, quibusdam auctoribus¹ in Tiberim proiectum, aliis² vero Misenum ad Corneliam matrem latum est.³

De eius oratoria laude concors est veterum scriptorum iudicium, maximique ponderis Ciceronis testimonium, qui, quamvis oratoribus popularis partis minime faveret, haud dubitavit affirmare⁴ neminem pleniorum aut uberiorum eo ad dicendum fuisse.

Fuit Gaius, quod ad inventionem pertinet, frequens sententiis, quod ad elocutionem, grandis verbis et splendidus, actione autem vehemens et concitatus atque acrimoniae impetusque plenus et ad

¹Plut. C. Gr. 17, 6; Vell. II 6, 7.

²Oros. V 12, 9.

³Veterum scriptorum testimonia ad Gai vitam pertinentia collecta videre potes apud Nataliam Haepke, pp. 25-28.

⁴Cic. Brut. 33, 125.

animos movendos maxime idoneus. Quanta vero eius fuerit cura in voce modulanda, quae maximam ad actionis usum atque laudem partem obtinet,⁵ ut canora ea atque ad rem apta uteretur, id docet, quod Cicero de Licinio fistulatore narrat, quem Gaius, cum contionaretur, adhibuerit, qui fistulam inflando aut eum remissum excitaret, aut a contentione revocaret.⁶

Quando orationem ‘de legibus promulgatis’ – hunc enim titulum Gellius⁷ et Scholia Bobiensia⁸ tradiderunt, Festus⁹ autem ‘de legibus a se promulgatis’ – Gaius habuerit, virorum doctorum sententiae discrepant: alii¹⁰ enim ad initium prioris tribunatus eam esse referendam censuerunt; alii¹¹ alteri tribunatui vindicarunt. Cum autem constet orationum indices non ad ipsos, qui eas dixerint pertinere, verum ad grammaticos qui earum fragmenta tradiderint,¹² hanc orationem habitam esse existimemus oportet de rogationibus quae non perlatae sunt: cum autem post initum alterum tribunatum leges a Gaio promulgatas esse de coloniis Tarentum et Capuam¹³ deducendis deque adsciscendis in civitatem Latinis, compertum sit, et cum mox senatus consultum esset factum, ne quis in urbe moraretur, nisi qui ius suffragii haberet, et Livio Druso,¹⁴ tribuno plebis, persuasisset senatus, ut Gracchi rogationibus intercederet, utque legem de duodecim coloniis deducendis ferret, ad plebis animos conciliandos, plebem laetatum Gracchi leges contemnere coepisse, veri simile videtur

⁵Cic. de orat. III 60, 224.

⁶Cic. de orat. III 60, 225, ex quo cetera pendent hac de re testimonia: Quint. I 10, 27; Val. Max. VIII 10, 1; Plut. Ti. Gr. 2, 6; Gell. I 11, 10; Amm. Marc. XXX 4, 19.

⁷Gell. IX 14, 16; X 3, 2.

⁸Schol. Bob. pro Sulla p. 81, 19 St.

⁹Fest. p. 218, 30 L.

¹⁰Meyer p. 234, qui vero parum diligenter ait: ”antequam leges suas promulgasset, orationem in concione habuit, in qua cum orationem post leges promulgatas habitam esse ex eius indice appareat; Lange III, p. 34, qui a Gaio orationes, de suis legibus habitas, sub hoc indice ‘orationes de legibus promulgatis’ esse collectas censuit: verum una modo huiusmodi oratio memeoratur; Cima, p. 123, qui orationem a Gaio habitam esse censuit, ut leges suas populo commendaret, “mostrando quale fosse in genere lo spirito di esse, ma riservandosi di sostenerle particolarmente man mano che fossero venute in discussione e sottoposte all’approvazione delle tribù”; item fere Mommsen, Röm. Gesch. 99, p. 104.

¹¹Nitzsch, Die Gracchen und ihre nächsten Vorgänger, Berlin 1847, p. 398; Neumann, I, p. 251, Kornemann, p. 51, Fraccaro, Studi storici VI, p. 105.

¹²Fraccaro, Catoniana, in “Studi storici” III (1910) p. 265.

¹³Haec Plutarchus, C. Gr. 8, 3, et de vir. illustr. 65, 3: colonos etiam Capuam et Tarentum mittendos censuit: alii vero Tarentum et Scolacium tradiderunt.

¹⁴App. b. c. I 23: cfr. Plut. C. Gr. 8, 5-6.

ad eas leges promulgatas neque tamen perlatas orationem esse referendam; eo magis quod de libidine atque intemperantia magistratum populi Romani fusius tunc eum locutum esse fragmenta (45-46) doceant neque eundem impetum eandemque fiduciam atque antea tunc ei fuisse sed praesentes difficultates instantesque calamitates animo eum sensisse (fr. 44).¹⁵

Henrica Malcovati, *Oratorum Romanorum fragmenta* II, Torino, 1930. Prolegomena, 35-51.

Aulus Gellius (ca. 130 – post 170), *Noctes Atticae* 10.3.3

Locorum quorundam inlustrium conlatio contentioque facta ex orationibus C. Gracchi et M. Ciceronis et M. Catonis.

Fortis ac uehemens orator existimatur esse C. Gracchus. Nemo id negat. Sed quod nonnullis uidetur seuerior, acrior ampliorque esse M. Tullio, ferri id qui potest? Legebamus adeo nuper orationem Gracchi de legibus promulgatis, in qua M. Marium et quosdam ex municipiis Italicis honestos uiros uirgis per iniuriam caesos a magistratibus populi Romani, quanta maxima inuidia potest, conqueritur.

Verba haec sunt, quae super ea re fecit:

Nuper Teanum Sidicinum consul uenit. Vxor eius dixit se in balneis uirilibus lauari uelle. Quaestori Sidicino M. Mario datum est negotium, uti balneis exigerentur, qui lauabantur. Vxor renuntiat uiro parum cito sibi balneas traditas esse et parum lautas fuisse. Idcirco palus destitutus est in foro, eoque adductus suae ciuitatis nobilissimus homo M. Marius. Vestimenta detracta sunt, uirgis caesus est. Caleni, ubi id audierunt, edixerunt, ne quis in balneis lauasse uellet, cum magistratus Romanus ibi esset. Ferentini ob eandem causam praetor noster quaestores arripi iussit: alter se de muro deiecit, alter pressus et uirgis caesus est.

In tam atroci re ac tam misera atque maesta iniuriae publicae contestatione ecquid est, quod aut ampliter insigniterque aut lacrimose atque miseranter aut multa copiosaque inuidia grauique et penetrabili querimonia dixerit? breuitas sane et uenustas et mundities orationis est, qualis haberi ferme in comoediarum festiuitatibus solet.

Item Gracchus alio in loco ita dicit:

¹⁵Cfr. Fraccaro, "Studi storici" VI, p. 106, 108.

Quanta libido quantaque intemperantia sit hominum adulescentium, unum exemplum uobis ostendam. His annis paucis ex Asia missus est, qui per id tempus magistratum non ceperat, homo adulescens pro legato. Is in lectica ferebatur. Ei obuiam bubulcus de plebe Venusina aduenit et per iocum, cum ignoraret, qui ferretur, rogauit, num mortuum ferrent. Vbi id audiuit, lecticam iussit deponi, struppis, quibus lectica deligata erat, usque adeo uerberari iussit, dum animam efflauit.

Haec quidem oratio super tam uiolento atque crudeli facinore nihil profecto abest a cotidianis sermonibus.

Caput 3

M. Tullius Cicero (106-43 a. Chr. n)

De claris oratoribus liber, qui dicitur Brutus (46 a. Chr. n)

Summarium

In praefatione libri Cicero primum Q. Hortensii mortem deplorat, additis consolationis causis, c. 1. 2. deinde occasionem huius dialogi exponit. Nimirum ad eum M. Brutus cum T. Pomponio Attico venerant, eumque rogaverant, ut, quem nuper in Tusculano, solo audiente Attico, inchoasset sermonem de claris oratoribus, nunc utrique plenum exponeret. c. 3-5.

Sequitur ipse dialogus, in quo Cicero, postquam, unde ductus esset sermo cum Pomponio in Tusculano habitus, exposuerat c. 6., primum breviter Graecos oratores artisque rhetoricae scriptores recenset, c. 7-13; deinde ad Romanos accedit, in quibus primum antiquiores, de quorum eloquentia nihil certi habebat dicere, enumerat, ut L. Brutum, M. Valerium Maximum, L. Valerium Potitum, Ap. Claudium, C. Fabricium, Ti. Coruncanium, M'. Curium, M. Popillium, C. Flaminium, Q. Fabium Maximum Verrucosum, Q. Metellum. c. 14.

Sequuntur ii, de quibus certior eloquentiae memoria constabat; in hisque primus M. Cornelius Cethegus c. 15. M. Cato Censorius, cuius orationes et oratoriae laudes cum Lysia comparantur, et cur hic felicior sit ab omni laude, exponitur. c. 16-19. Post Catonem nominantur quidam, qui cum eo grandiores natu vixerunt, C. Flaminius, C. Varro, Q. Maximus, Q. Metellus, P. Lentulus, P. Crassus, P. Scipio Africanus, eiusdem filius, Sex. Aelius; deinde minores aetate C. Sulpicius Gallus, Ti. Gracchus, P. F., P. Scipio Nasica Corculum, Q. et M. Nobiliores, T. Annius Luscus, L. Paulus Macedonicus, Africani Iunioris pater; c. 20. Tum A. Albinus, Ser. Fabius Pictor, Q. Fabius Labeo, Q. Metellus, L. Cotta, C. Laelius, P. Africanus Minor, Ser. Galba. c.

21. Inprimis de horum trium, Laelii, Africani et Galbae laudibus dicitur, c. 22-24.

Post illos nominantur L. et Sp. Mummii fratres, Sp. Albinus, L. et C. Aurelii Orestae, P. Popillius, eiusque filius, Caius. Porro C. Tuditanus, M. Octavius, praecipue autem M. Aemilius Lepidus Porcina. Deinde Q. Pompeius, L. Cassius, M. Antius Briso, duo Caepiones, Cn. et Q. c. 25.

Sequuntur P. Crassus, valde probatus orator, eiusque aetati iuncti duo C. Fannii, C. et M. filii; Q. Scaevola augur, iuris civilis intelligentia, non oratoria laude clarus; L. Coelius Antipater, c. 26.

Praecipue autem eminent Tib. Gracchus Caiusque Carbo. c. 27. Minorem vero eloquentiae laudem adepti D. Brutus, M. F., Q. Maximus, Pauli nepos, P. Scipio Nasica Serapio, P. Lentulus, L. Furius Philus; P. Scaevola, M'. Manilius, M. Fulvius Flaccus, C. Cato, P. Decius, M. Drusus C. F. eiusque frater C. Drusus; M. Pennus et T. Flamininus. c. 98.

His adiunguntur M. Scaurus c. 29. P. Rutilius c. 30. Q. Aelius Tubero, omninoque Stoici oratores c. 31. C. Curio, illustris orator, c. 32. et praestantissimus ingenio, studio, doctrina C. Gracchus. c. 33. Huic successit aetati C. Galba, P. Scipio, L. Bestia, C. Licinius Nerva, C. Fimbria, C. Sextius Calvinus, M. Brutus, accusator ille vehemens et molestus, L. Caesulenus, T. Albucius. c. 34.

Porro Q. Catulus, pater et filius, Q. Metellus Numidicus, M. Silanus, M. Aurelius Scaurus, A. Albinus, Q. Caepio, C. et L. Memmii, Sp. Thorius, M. Marcellus, P. Lentulus, L. Cotta. c. 35.

Sequuntur summi oratores L. Licinius Crassus, et M. Antonius, de quibus diligenter agitur c. 36-44. interiecto Q. Scaevola, qui cum Ser. Sulpicio Rufo, Ciceronis aequali, comparatur. c. 41.

Tum recensentur Cn. Domitius, C. Coelius, M. Herennius, C. Clodius, C. Titius, L. Afranius, Q. Varro, M. Gratidius. c. 45.

His adiunguntur nonnulli ex sociis et Latinis oratoribus, Q. Vettius Vettianus, Q. et D. Valerii Sorani, C. Rusticellus Bononiensis, T. Betucius Barrus Asculanus, et prior aetate L. Papirius Fregellanus. c. 46.

Hos excipiunt e Romanis L. Philippus, orator Crasso et Antonio, sed longo intervallo, proximus, et eius aetati fere coniuncti, L. Gellius, D. Brutus, L. Scipio, Cn. Pompeius, Sexti F., M. Brutus, C. Bellienus, Cn. Octavius, c. 47. Tum C. Iulius L. F. Caesar, P. Cethegus, Q. Lucretius Vispillo, Ofella, T. Annius Velina, T. Iuvencius, P. Orbis, T. Aufidius eiusque frater M. Virgilius, P. Magius, Q. Sertorius, C. Gorgonius, T. Iunius. c. 48.

Sequuntur ii, cum quibus Cicero magis iam vixit et vixit. Inter quos facile primas tulisse ait, cum suo tum omnium iudicio C. Cottam et P. Sulpicium, c. 49. idque eum in hanc disputationem ducit, ut, num recte populus de oratoribus iudicet, disquirat. c. 49. — 54. Tum laudes Cottae et Sulpicii fusius

exponit c. 55. 56.; agitque porro de Pomponio c. 57.; de Curione c. 58. — 60., ubi simul de domestica institutione ad linguae puritatem multum valente disputat; porro de C. Carbone; Q. Vario, L. Fufio, compluribus aliis vel e numero oratorum exclusis, vel brevissime memoratis. c. 61. 62.

Sequitur P. Antistius c. 63. L. Sisenna c. 64. et Hortensio, de quo postea pluribus verbis agit, memorato, agitur de M. Crasso, C. Fimbria, Cn. et P. Lentulis c. 66. de M. Pisone, P. Murena, C. Censorino, L. Turio, C. Macro c. 67. de C. Pisone, L. Torquato, Cn. Pompeio M., D. Silano, Q. Pompeio, P. Autronio, L. Octavio, C. Staleno c. 68.; porro de C. et L. Caepasiis fratribus, de Cosconio et Arrio c. 69. His adiunguntur L. Torquatus, M. Messala, Celer et Nepos Metelli, Cn. Lentulus Marcellinus et C. Memmius. c. 70. Tum rogatus a Bruto Cicero, ut de Caesare et M. Marcello, utroque vivo, iudicium suum exponat, primum Marcellum ipsum laudat, Caesaris autem laudes ferre ad Atticum remittit, ita tamen, ut iis ipse non minus ! quam Brutus assentiatur. c. 71-75. Post illos recensentur C. Sicinius, C. Visellius Varro, L. Torquatus, C. Triarius c. 76. M. Bibulus, Ap. Claudius, L. Domitius, P. et L. Lentuli, T. Postumius c. 77. P. Cominius, T. Attius, C. Piso c. 78. Sequuntur M. Coelius c. 79. M. Calidius c. 80. C. Curio, P. Crassus, C. Licinius Calvus c. 81. 82. a cuius exilitate sumit occasionem, de Attico dicendi genere disputandi c. 83. qua degressionem laudata Atticus Ciceronem pervellit, quod nimis laudibus multos Romanos extulerit oratores c. 83—87. Sequuntur iam Q. Hortensii laudes c. 88., quibuscum coniungit Cicero de suis studiis laboribusque forensibus narrationem, c. 88-94. Tum quaestioni, cur Hortensius magis adolescens quam propecta aetate orator floruerit, respondetur. c. 95. 96. Epilogus hortatur Brutum, ut, quamquam iniqua nunc sint reipublicae tempora et oratorum studiis, tamen eloquentiae laudem tueri, seque ex turba patronorum eripere velit. c. 97.

Brutus 21–36

“Scio”, inquit, “ab isto initio tractum esse sermonem teque Bruti dolentem vicem quasi deflevisse iudiciorum vastitatem et fori.”

“Feci”, inquam, “istuc quidem et saepe facio. nam mihi, Brute, in te intuitu crebro in mentem venit vereri, ecquodnam curriculum aliquando sit habitura tua et natura admirabilis et exquisita doctrina et singularis industria. cum enim in maxumis causis versatus esses et cum tibi aetas nostra iam cederet fascisque submitteret, subito in civitate cum alia ceciderunt tum etiam ea ipsa, de qua disputare ordimur, eloquentia obmutuit.”

Tum ille: “ceterarum rerum causa”, inquit, “istuc et doleo et dolendum puto; dicendi autem me non tam fructus et gloria quam studium ipsum exercitatioque delectat: quod mihi nulla res eripiet te praesertim tam studiosum

et * * * . dicere enim bene nemo potest nisi qui prudenter intellegit; quare qui eloquentiae verae dat operam, dat prudentiae, qua ne maxumis quidem in bellis aequo animo carere quisquam potest.”

“Praeclare”, inquam, “Brute, dicis eoque magis ista dicendi laude delector, quod cetera, quae sunt quondam habita in civitate pulcherrima, nemo est tam humilis qui se non aut posse adipisci aut adeptum putet; eloquentem neminem video factum esse victoria. sed quo facilius sermo explicetur, sedentes, si videtur, agamus.” Cum idem placuisset illis, tum in pratulo propter Platonis statuam consedimus.

Hic ego: “laudare igitur eloquentiam et quanta vis sit eius expromere quantamque eis, qui sint eam consecuti, dignitatem afferat, neque propositum nobis est hoc loco neque necessarium. hoc vero sine ulla dubitatione confirmaverim, sive illa arte pariatur aliqua sive exercitatione quadam sive natura, rem unam esse omnium difficillimam. quibus enim ex quinque rebus constare dicitur, earum una quaeque est ars ipsa magna per sese. quare quinque artium concursus maxumarum quantam vim quantamque difficultatem habeat existimari potest.

Testis est Graecia, quae cum eloquentiae studio sit incensa iamdiuque excellat in ea praestetque ceteris, tamen omnis artes vetustiores habet et multo ante non inventas solum, sed etiam perfectas, quam haec est a Graecis elaborata dicendi vis atque copia. in quam cum intueor, maxime mihi occurrunt, Attice, et quasi lucent Athenae tuae, qua in urbe primum se orator extulit primumque etiam monumentis et litteris oratio est coepta mandari.

Tamen ante Periclem, cuius scripta quaedam feruntur, et Thucydidem, qui non nascentibus Athenis sed iam adultis fuerunt, littera nulla est, quae quidem ornatum aliquem habeat et oratoris esse videatur. Quamquam opinio est et eum, qui multis annis ante hos fuerit, Pisistratum et paulo seniore etiam Solonem posteaque Clisthenem multum, ut temporibus illis, valuisse dicendo.

Post hanc aetatem aliquot annis, ut ex Attici monumentis potest perspicui, Themistocles fuit, quem constat cum prudentia tum etiam eloquentia praestitisse; post Pericles, qui cum floreret omni genere virtutis, hac tamen fuit laude clarissimus. Cleonem etiam temporibus illis turbulentum illum quidem civem, sed tamen eloquentem constat fuisse.

Huic aetati suppare Alcibiades Critias Theramenes; quibus temporibus quod dicendi genus viguerit ex Thucydidi scriptis, qui ipse tum fuit, intellegi maxime potest. Grandes erant verbis, crebri sententiis, compressione rerum breves et ob eam ipsam causam interdum subobscuri.

Sed ut intellectum est quantam vim haberet accurata et facta quodam modo oratio, tum etiam magistri dicendi multi subito exstiterunt. Tum Leontinus Gorgias, Thrasyarchus Calchedonius, Protagoras Abderites, Prodicus Ce-

ius, Hippias Eleius in honore magno fuit; alique multi temporibus eisdem docere se profitebantur adrogantibus sane verbis, quemadmodum causa inferior – ita enim loquebantur – dicendo fieri superior posset.

Exstitit igitur iam senibus illis quos paulo ante diximus Isocrates, cuius domus cunctae Graeciae quasi ludus quidam patuit atque officina dicendi; magnus orator et perfectus magister, quamquam forensi luce caruit intraque parietes aluit eam gloriam, quam nemo meo quidem iudicio est postea consecutus. Is et ipse scripsit multa praeclare et docuit alios; et cum cetera melius quam superiores, tum primus intellexit etiam in soluta oratione, dum verum effugeres, modum tamen et numerum quendam oportere servari.

Ante hunc enim verborum quasi structura et quaedam ad numerum conclusio nulla erat; aut, si quando erat, non apparebat eam dedita opera esse quaesitam – quae forsitan laus sit – ; verum tamen natura magis tum casuque nonnunquam, quam aut ratione aliqua aut ulla observatione fiebat.

Ipsa enim natura circumscriptione quadam verborum comprehendit concluditque sententiam, quae cum aptis constricta verbis est, cadit etiam plerumque numerose. nam et aures ipsae quid plenum, quid inane sit iudicant et spiritu quasi necessitate aliqua verborum comprehensio terminatur; in quo non modo defici, sed etiam laborare turpe est.

Tum fuit Lysias ipse quidem in causis forensibus non versatus, sed egregie subtilis scriptor atque elegans, quem iam prope audeas oratorem perfectum dicere. nam plane quidem perfectum et quod nihil admodum desit Demosthenem facile dixeris. nihil acute inveniri potuit in eis causis quas scripsit, nihil, ut ita dicam, subdole, nihil versute, quod ille non viderit; nihil subtiliter dici, nihil presse, nihil enucleate, quo fieri possit aliquid limatius; nihil contra grande, nihil incitatum, nihil ornatum vel verborum gravitate vel sententiarum, quo quicquam esset elatius.

Huic Hyperides proximus et Aeschines fuit et Lysurgus et Dinarchus et is, cuius nulla exstant scripta, Demades alique plures. haec enim aetas effudit hanc copiam; et, ut opinio mea fert, sucus ille et sanguis incorruptus usque ad hanc aetatem oratorum fuit, in qua naturalis inesset, non fucatus nitor.

(...)”

Brutus 307-317

“(...) Occiderat Sulpicius illo anno tresque proximo trium aetatum oratores erant crudelissime interfecti, Q. Catulus M. Antonius C. Iulius. eodem anno etiam Moloni Rhodio Romae dedimus operam et actori summo causarum et magistro. haec etsi videntur esse a proposita ratione diversa, tamen idcirco a me proferuntur, ut nostrum cursum perspicere, quoniam voluisti, Brute,

possis — nam Attico haec nota sunt — et videre quem ad modum simus in spatio Q. Hortensium ipsius vestigiis persecuti.

Triennium fere fuit urbs sine armis; sed oratorum aut interitu aut discessu aut fuga — nam aberant etiam adulescentes M. Crassus et Lentuli duo — primas in causis agebat Hortensius, magis magisque cotidie probabatur Antistius, Piso saepe dicebat, minus saepe Pomponius, raro Carbo, semel aut iterum Philippus. at vero ego hoc tempore omni noctes et dies in omnium doctrinarum meditatione versabar.

Eram cum Stoico Diodoto, qui cum habitavisset apud me secumque vixisset, nuper est domi meae mortuus. a quo cum in aliis rebus tum studiosissime in dialectica exercebar, quae quasi contracta et astricta eloquentia putanda est; sine qua etiam tu, Brute, iudicavisti te illam iustam eloquentiam, quam dialecticam esse dilatatam putant, consequi non posse. huic ego doctori et eius artibus variis atque multis ita eram tamen deditus ut ab exercitationibus oratoriis nullus dies vacuus esset.

Commentabar declamitans — sic enim nunc loquuntur — saepe cum M. Pisone et cum Q. Pompeio aut cum aliquo cotidie, idque faciebam multum etiam Latine sed Graece saepius, vel quod Graeca oratio plura ornamenta suppeditans consuetudinem similiter Latine dicendi adferebat, vel quod a Graecis summis doctoribus, nisi Graece dicerem, neque corrigi possem neque doceri.

Tumultus interim recuperanda re publica et crudelis interitus oratorum trium, Scaevolae Carbonis Antisti, reditus Cottae Curionis Crassi Lentulorum Pompei; leges et iudicia constituta, recuperata res publica; ex numero autem oratorum Pomponius Censorinus Murena sublatis. tum primum nos ad causas et privatas et publicas adire coepimus, non ut in foro disceremus, quod plerique fecerunt, sed ut, quantum nos efficere potuissemus, docti in forum veniremus.

Eodem tempore Moloni dedimus operam; dictatore enim Sulla legatus ad senatum de Rhodiorum praemiis venerat. itaque prima causa publica pro Sex. Roscio dicta tantum commendationis habuit, ut non ulla esset quae non digna nostro patrocinio videretur. deinceps inde multae, quas nos diligenter elaboratas et tamquam elucubratas adferebamus.

Nunc quoniam totum me non naevo aliquo aut crepundiis sed corpore omni videris velle cognoscere, complectar nonnulla etiam quae fortasse videantur minus necessaria. erat eo tempore in nobis summa gracilitas et infirmitas corporis, procerum et tenue collum: qui habitus et quae figura non procul abesse putatur a vitae periculo, si accedit labor et laterum magna contentio. eoque magis hoc eos quibus eram carus commovebat, quod omnia sine remissione, sine varietate, vi summa vocis et totius corporis contentione dicebam.

Itaque cum me et amici et medici hortarentur ut causas agere desisterem, quodvis potius periculum mihi adeundum quam a sperata dicendi gloria

discedendum putavi. sed cum censerem remissione et moderatione vocis et commutato genere dicendi me et periculum vitare posse et temperatius dicere, ut consuetudinem dicendi mutarem, ea causa mihi in Asiam proficiscendi fuit. itaque cum essem biennium versatus in causis et iam in foro celebratum meum nomen esset, Roma sum profectus.

Cum venissem Athenas, sex menses cum Antiocho veteris Academiae nobilissimo et prudentissimo philosopho fui studiumque philosophiae nunquam intermissum a primaque adulescentia cultum et semper auctum hoc rursus summo auctore et doctore renovavi. eodem tamen tempore Athenis apud Demetrium Syrum veterem et non ignobilem dicendi magistrum studiose exerceri solebam. post a me Asia tota peragrata est cum summis quidem oratoribus, quibuscum exercebar ipsis lubentibus; quorum erat princeps Menippus Stratonicensis meo iudicio tota Asia illis temporibus disertissimus; et, si nihil habere molestiarum nec ineptiarum Atticorum est, hic orator in illis numerari recte potest.

adsiduissime autem mecum fuit Dionysius Magnes; erat etiam Aeschylus Cnidius, Adramyttenus Xenocles. hi tum in Asia rhetorum principes numerabantur. quibus non contentus Rhodum veni meque ad eundem quem Romae audiveram Molonem adplicavi cum actorem in veris causis scriptoremque praestantem tum in notandis animadvertendisque vitiis et instituendo docendoque prudentissimum. is dedit operam, si modo id consequi potuit, ut nimis redundantis nos et supra fluentis iuvenili quadam dicendi impunitate et licentia reprimeret et quasi extra ripas diffluentis coerceret. ita recepi me biennio post non modo exercitior sed prope mutatus. nam et contentio nimia vocis resederat et quasi deferverat oratio lateribusque vires et corpori mediocris habitus accesserat.

Duo tum excellebant oratores qui me imitandi cupiditate incitarent, Cotta et Hortensius; quorum alter remissus et lenis et propriis verbis comprehendens solute et facile sententiam, alter ornatus, acer et non talis qualem tu eum, Brute, iam deflorescentem cognovisti, sed verborum et actionis genere commotior. itaque cum Hortensio mihi magis arbitrabar rem esse, quod et dicendi ardore eram propior et aetate coniunctior. etenim videram in isdem causis, ut pro M. Canuleio, pro Cn. Dolabella consulari, cum Cotta princeps adhibitus esset, priores tamen agere partis Hortensium. acrem enim oratorem, incensum et agentem et canorum concursus hominum forique strepitus desiderat. (...)”

De Ciceronis oratione Miloniana

Testimonia

Cassius Dio Cocceianus, *Historiae Romanae*, 40, 48–55

48. τοιαύτης οὖν τότε τῆς ἐν τῷ ἄστει καταστάσεως οὕσης, καὶ μηδενὸς τοῖς πράγμασιν ἐπιτεταγμένου, σφαγαὶ καθ' ἐκάστην ἡμέραν ὡς εἰπεῖν ἐγίνοντο, τὰς τε ἀρχαιρεσίας, καίτοι σπεύδοντες ἐπὶ τὰς ἀρχὰς καὶ δεκάσμοις καὶ φόνους δι' αὐτὰς χρώμενοι, οὐκ ἐπετέλουν. ὁ γοῦν Μίλων ὑπατεῖαν αἰτῶν τὸν Κλώδιον ἐν τῇ Ἀππία ὁδῷ συντυχόντα οἱ τὸ μὲν πρῶτον ἀπλῶς πως ἔτρωσεν, ἔπειτα δὲ φοβηθεὶς μὴ ἐπεξέλθῃ τῷ γεγονότι κατέσφαξεν, ἐλπίσας, ἐπειδὴ πάντας τοὺς οἰκέτας τοὺς τοῦτο ποιήσαντας εὐθύς ἡλευθέρωσε, ῥᾶρον τοῦ φόνου τελευτήσαντος αὐτοῦ ἢ τοῦ τραύματος εἰ περιγίγνοιτο ἀφεθῆσθαι.

ἀκούσαντες οὖν τοῦθ' οἱ ἐν τῇ πόλει πρὸς ἐσπέραν δεινῶς ἐταράχθησαν: ταῖς τε γὰρ στάσεσιν ἀφορμὴ πολέμου καὶ κακῶν ἐγίγνετο, καὶ οἱ διὰ μέσου, εἰ καὶ ἐμίσουν τὸν Κλώδιον, ὅμως διὰ τε τὸ ἀνθρώπινον καὶ ὅτι καὶ τοῦ Μίλωνος στερηθῆναι ἐπὶ τῇ προφάσει ταύτῃ ἤθελον, ἡγανάκτουν.

49. παραλαβόντες δὲ αὐτοὺς οὕτως ἔχοντας ὃ τε Ῥοῦφος καὶ Τίτος Μουνάτιος Πλάγκος προσπαρώξουναν: δημαρχοῦντες γὰρ ἔς τε τὴν ἀγορὰν τὸν νεκρὸν ὑπὸ τὴν ἔω ἐσεκόμεσαν καὶ ἐπὶ τὸ βῆμα ἐπέθεσαν πᾶσί τε ἐπεδείκνυσαν, καὶ ἐπέλεγον οἷα εἰκὸς ἦν ὀδυρόμενοι, ὥστε τὸν ὅμιλον καὶ ἐξ ὧν ἐώρων καὶ ἐξ ὧν ἤκουον συνταραχθῆναι, καὶ μήτε τοῦ ὁσίου μήτε τοῦ θείου ἔτι φροντίσαι, ἀλλὰ πάντα μὲν τὰ περὶ τὰς ταφὰς νόμιμα συγγέαι, πᾶσαν δὲ ὀλίγου τὴν πόλιν καταπρῆσαι. τὸ γὰρ σῶμα τοῦ Κλωδίου ἀράμενοι ἔς τε τὸ βουλευτήριον ἐσήνεγκαν, καὶ εὐθέτησαν, καὶ μετὰ τοῦτο πυρὰν ἐκ τῶν βάθρων συννήσαντες ἔκαυσαν καὶ ἐκεῖνο καὶ τὸ συνέδριον.

οὕτω τε οὐχ ὀρμῇ τινι, οἷα πού τοὺς ὄχλους ἐξαπιναίᾳ καταλαμβάνει, ἀλλὰ ἐκ προαιρέσεως αὐτὸ ἔπραξαν ὥστε καὶ τὴν ἐνάτην τὸ περίδειπνον ἐν αὐτῇ τῇ ἀγορᾷ, τυφομένου ἔτι τοῦ βουλευτηρίου, ποιῆσαι, καὶ προσέτι καὶ τὴν οἰκίαν τὴν τοῦ Μίλωνος καταφλέξει ἐπιχειρήσαι. ἐκείνη μὲν οὖν πολλῶν αὐτῇ ἀμυνάντων οὐκ ἐκαύθη: ὁ δὲ δὴ Μίλων τέως μὲν περίφοβος ἐπὶ τῷ φόνῳ ὧν ἐκρύπτετο, οὐχ ὑπὸ ἰδιωτῶν μόνον ἀλλὰ καὶ ἱππέων βουλευτῶν τέ τινων φρουρούμενος: ἐπεὶ δὲ τοῦτό τε ἐγένετο καὶ τὴν ὀργὴν τῆς γερουσίας ἐς τὸ τῶν ἀντιστασιωτῶν μίasma περιχωρήσειν ἤλπισεν εὐθύς γοῦν τῆς δείλης ἐς τὸ Παλάτιον δι' αὐτὸ τοῦτο συλλεγόντες τὸν τε μεσοβασιλέα προχειρισθῆναι, καὶ τῆς φυλακῆς τῆς πόλεως καὶ ἐκεῖνον καὶ τοὺς δημάρχους καὶ προσέτι καὶ τὸν Πομπήιον ἐπιμεληθῆναι ὥστε μηδὲν ἀπ' αὐτῆς ἀποτριβῆναι, ἐψηφίσαντό, προῆει τε ἐς τὸ μέσον καὶ τῆς ἀρχῆς ὁμοίως ἢ καὶ μᾶλλον ἀντεποιεῖτο.

(Senat proglasio Pompeja konzulom, bez kolege, da to ne bi postao Cezar; Pompej postigao da mu kolega bude Kvint Scipion, optužen za podmićivanje; Pompej reformirao postupanje sudova, kontrolira popis porotnika i broj odvjetnika u pojedinoj parnici, ukinuo karakterne svjedoke, poticao tužbe zbog podmićivanja.)

53. ἄλλοι τε οὖν ἐκ τούτου πολλοὶ ἐάλωσαν καὶ Πλαύτιος Ὑφαῖος ἀντατήσας τῷ τε Μίλωνι καὶ τῷ Σκιπίωνι τὴν ὑπατείαν. τῶν γὰρ δὴ τριῶν δωροφορησάντων μόνος ἐκεῖνος κατεδικάσθη. ὃ τε γὰρ Σκιπίων ἐγράφη μὲν καὶ ὑπὸ δυοῖν γε, οὐκ ἐκρίθη δὲ διὰ τὸν Πομπήιον· καὶ ὁ Μίλων ἐπὶ μὲν τούτῳ οὐκ ἐσῆχθη· τὸ γὰρ τοῦ φόνου ἔγκλημα μεῖζον εἶχεν, ὑπαχθεὶς δὲ ἐπ' ἐκείνῳ ἐάλω, μηδὲν δυνηθεὶς βίαιον δρᾶσαι. ὁ γὰρ Πομπήιος τὴν τε ἄλλην πόλιν διὰ φυλακῆς ἐποίησато, καὶ ἐς τὸ δικαστήριον σὺν ὀπλίταις ἐσῆλθε, θορυβησάντων τε ἐπὶ τούτῳ τινῶν προσέταξε τοῖς στρατιώταις ἐκδιῶξαι αὐτούς ἐκ τῆς ἀγορᾶς πλαγίοις καὶ πλατέσι τοῖς ξίφεσι παίοντας. ἐπειδὴ τε οὐχ ὑπεῖκον ἀλλὰ καὶ καθάπερ ἐν παιδιᾷ τινι πλαγιαζόμενοι ὕβριζον, καὶ ἐτρώθησάν τινες αὐτῶν καὶ ἀπέθανον.

54. τά τε οὖν δικαστήρια ἡσύχως ἐκ τούτων συνήγετο, καὶ ἐδικαιώθησαν ἐπὶ τε ἐτέροις τισὶ πολλοὶ καὶ ἐπὶ τῷ τοῦ Κλωδίου φόνῳ ἄλλοι τε καὶ ὁ Μίλων, καίτοι τὸν Κικέρωνα συναγωνιστὴν ἔχων. ὁ γὰρ ῥήτωρ ἐκεῖνος τὸν τε Πομπήιον καὶ τοὺς στρατιώτας ἐν τῷ δικαστηρίῳ παρὰ τὸ καθεστηκὸς ἰδὼν ἐξεπλάγη καὶ κατέδεισεν, ὥστε τῶν μὲν παρεσκευασμένων μηδὲν εἰπεῖν, βραχὺ δέ τι καὶ τεθνηκὸς χαλεπῶς φθειγξάμενος ἀγαπητῶς μεταστῆναι. τοῦτον γὰρ τὸν λόγον τὸν νῦν φερόμενον ὡς καὶ ὑπὲρ τοῦ Μίλωνος τότε λεχθέντα χρόνῳ ποθ' ὕστερον καὶ κατὰ σχολὴν ἀναθαρσῆσας ἔγραψε· καὶ δὴ καὶ τοιόνδε τι περὶ αὐτοῦ παραδέδοται.

ὁ Μίλων τῷ λόγῳ πεμφθέντι οἱ ὑπ' αὐτοῦ ἐντυχὼν 'ἐπεφυγάδευτο γὰρ' ἀντεπέστειλε λέγων ὅτι ἐν τύχῃ αὐτῷ ἐγένετο τὸ μὴ ταῦθ' οὕτω καὶ ἐν τῷ δικαστηρίῳ λεχθῆναι· οὐ γὰρ ἂν τοιαύτας ἐν τῇ Μασσαλίᾳ ἐν ἧ κατὰ τὴν φυγὴν ἦν τρίγλας ἐσθίειν, εἴπερ τι τοιοῦτον ἀπελελόγητο. τοῦτο δὲ ἔγραψεν οὐχ ὅτι τοῖς παροῦσιν ἡρέσκετο 'πολλὰ γὰρ ἐπὶ τῇ καθόδῳ ἐπετόλμησεν' ἀλλ' ἐς τὸν Κικέρωνα ἀποσκώπτων, ὅτι μηδὲν χρηστὸν ἐν τῷ τῆς ἀπολογίας καιρῷ εἰπὼν ἔπειτα ἀκάρπους λόγους καὶ ἐμελέτα καὶ ἔπεμπεν αὐτῷ, ὥσπερ τι ὠφελῆσαι τότε αὐτὸν δυναμένους.

55. ὃ τε οὖν Μίλων οὕτως ἐάλω, καὶ ὁ Ροῦφος ὃ τε Πλάγκος ἐπειδὴ πρῶτον ἐκ τῆς ἀρχῆς ἐξῆλθον, ἄλλοι τε σὺν αὐτοῖς συχνοὶ διὰ τὴν τοῦ βουλευτηρίου ἔμπρησιν, καίτοι τῷ Πλάγκῳ καὶ τοῦ Πομπηίου συσπουδάσαντος, ὥστε καὶ βιβλίον ἔπαινον τε ἅμα αὐτοῦ καὶ ἱκετείαν ἔχον ἐς τὸ δικαστήριον ἔπεμψεν· ὁ γὰρ Κάτων ὁ Μᾶρκος 'δικάζειν δὲ ἔμελλεν' οὐκ ἔφη τὸν ἐπαινέτην ἐπὶ τῇ τῶν ἑαυτοῦ νόμων καταλύσει προσίσθαι. καὶ ὁ μὲν οὐκέτι τὴν ψῆφον ἔδωκεν· ὁ γὰρ Πλάγκος ὡς καὶ τὴν καθαιρήσουσαν αὐτὸν οἶσοντα ἐξέκρινεν 'ἐξῆν γάρ,

ἐκ τῶν Πομπηίων νόμων, πέντε ἐκατέρῳ τῶν διαδικοούντων ἐκ τῶν δικάσειν σφίσι μελλόντων ἀπολέγειν: οἱ μέντοι ἄλλοι δικασταὶ κατεψηφίσαντο αὐτοῦ. οὐτε γὰρ ἄλλως ὀρθῶς ἔχειν ἔδοξε σφίσι, τοῦ Ῥούφου κατεγνωκόσιν, ἐκεῖνον ἐπὶ τοῖς αὐτοῖς κρινόμενον ἀφεῖναι: καὶ ἐπειδὴ τὸν Πομπήιον συναιρόμενόν οἱ εἶδον, ἀντεσπούδασαν αὐτῷ, μὴ καὶ δοῦλοί τινες ἀντικρυς αὐτοῦ μᾶλλον ἢ δικασταὶ νομισθῶσιν εἶναι.

καίπερ καὶ τότε ὁ Κικέρων οὐδὲν βέλτιον τοῦ Πλάγκου κατηγόρησεν ἢ ὑπὲρ τοῦ Μίλωνος ἀπελογήσατο: ἦ τε γὰρ τοῦ δικαστηρίου ὄψις ἢ αὐτὴ ἦν, καὶ ὁ Πομπήιος ἐν ἐκατέρῳ τάναντία οἱ καὶ ἐβουλεύετο καὶ ἔπραττεν, ὅθεν οὐχ ἥκιστα αὖθις αὐτῷ προσέκρουσε.

Argumentum

Summae erant inimicitiae Titum Annium Milonem inter et Publium Clodium, utrumque civem Romanum. Odii Clodiani in Milonem haec causa fuit quod Milo peteret consulatum eo anno quo Clodius praeturam. Itaque Clodius summa vi ac studio nitebatur ne Milo eo anno consul esset; quod cum impedire non posset (Milo enim omnium voce consul futurus pronuntiabatur) Clodius de Milone interficiendo cogitavit. Egressus Urbe in villam quandam in Albano se recepit; unde vesperi rediens obvium in via Appia Milonem habuit paenulatum, cum uxore, ancillis et pueris. Ibi ante fundum Clodianum orta inter servos rixa et impetu in Milonem facto Clodius occiditur. Reus caedis Milo in ius vocatur. Qui plura volet, consulat Asconium Pedianum qui rem fusissime pertractat.

Personae

Reus caedis Milo; accusatores Appius maior, M. Antonius et P. Valerius Nepos. Patronus solus Cicero. Quaesitor extra ordinem, populi suffragio creatus, L. Domitius Aenobarbus; iudices quinquaginta et unus, senatores nempe octodecim, equites septemdecim, tribuni aerarii sexdecim.

Tempus

Habita est haec oratio III. Idus April. Pompeio Magno tertium consule sine collega, anno Urbis conditae 701, Ciceronis aetatis 54. Qui cum inciperet dicere, Clodianorum clamoribus exceptus est; unde non ea libertate et vi, qua solitus erat, pronuntiavit.

Locus

Acta fuit in foro quod dispositis armatis militibus complevit Pompeius; ipse vero cum praesidio ad aerarium stabat.

Causa

Publica est, de vi, et in genere iudiciali; et, quia non ambiguum erat quin a Milone Clodius interfectus fuisset, quaeritur uter utri insidias fecerit.

Partes

Illius orationes partes sunt: exordium, propositio cum distributione, confutatio, narratio, constitutio causae, confirmatio, peroratio.

Eventus

Triginta et octo iudicum suffragiis damnatus est Milo. Sciebant illi quidem inscio Milone Clodium vulneratum esse; sed compererant, inquit Asconius Pedianus, postquam vulneratus esset iussu Milonis interfectum fuisse. Statim atque condemnatus est Milo, in exilium Massiliam profectus est, quo cum ei delata fuisset haec oratio tanta ingenii subtilitate elaborata, dixisse fertur: »Si sic egisses, M. Tulli, barbatus pisces Milo Massiliae non ederet.«

Exordium

Exorditur Cicero ab adiunctis huius iudicii

Confutatio

Continet haec refutatio tria praeiudicia quae contra Milonem a Clodianis iactabantur. Primum, nefas esse ei vivere qui a se hominem interfectum esse fatebatur. Secundum, Milonem iam damnatum esse senatus iudicio. Tertio, eundem Milonem esse damnatum sententia Cn. Pompeii.

Narratio

Tria capita continet haec narratio. 1. Clodii consilia. 2. Profectionem. 3. Pugnam.

Confirmatio

Duas partes continet haec confirmatio. In prima ostendit insidias fecisse Clodium Miloni. In secunda, gloriosum Miloni fuisse Clodium interfecisse. Primam partem tractat 1. per coniecturam, ab antecedentibus, sive personis; 2. a concomitantibus, sive ab ipsis facti circumstantiis; 3. a confutatione quorundam quae ab adversariis obiiciuntur; 4. a consequentibus.

Prima probatio

Ab antecedentibus: non Milonem Clodio, sed Clodium Miloni struxisse insidias.

Secunda probatio

A concomitantibus sive ab ipsis facti circumstantiis.

Tertia probatio

Ubi refutantur quae de servis obiiciebantur.

Quarta probatio

A consequentibus Milonem non fecisse insidias.

Peroratio

Tota haec peroratio ad misericordiam comparata est.

Q. Asconii Pediani orationum Ciceronis quinque enarratio. Pro Milone (c. a. 54 a. D.)

Quintus Asconius Pedianus (c. 9 a. Chr. n. – c. 76 a. D.) erat historicus Romanus, qui post a. 54 a. D. ad filios commentarios de orationibus Ciceronis composuit; quinque commentarii servantur, inter quos commentarius orationis pro Milone (a. 52 a. Chr. n. habitae).

Enarratio

Orationem hanc dixit Cn. Pompeio III cos. a. d. VII Id. April. Quod iudicium cum ageretur, exercitum in foro et in omnibus templis quae circum forum sunt collocatum a Cn. Pompeio fuisse non tantum ex oratione et annalibus,

sed etiam ex libro apparet qui Ciceronis nomine inscribitur de optimo genere oratorum.

Argumentum hoc est

T. Annius Milo et P. Plautius Hypsaeus et Q. Metellus Scipio consulatum petierunt non solum largitione palam profusa sed etiam factionibus armatorum succincti. Miloni et Clodio summae erant inimicitiae, quod et Milo Ciceronis erat amicissimus in reducendoque eo enixe operam tr. pl. dederat, et P. Clodius restituto quoque Ciceroni erat infestissimus ideoque summe studebat Hypsaeo et Scipioni contra Milonem. Ac saepe inter se Milo et Clodius cum suis factionibus Romae depugnaverant; et erant uterque audacia pares, sed Milo pro melioribus partibus stabat. Praeterea in eundem annum consulatum Milo, Clodius praeturam petebat, quam debilem futuram consule Milone intellegebat.

Deinde cum diu tracta essent comitia consularia perficique ob eas ipsas perditas candidatorum contentiones non possent, et ob id mense Ianuario nulli dum neque consules neque praetores essent trahereturque dies eodem quo antea modo – cum Milo quam primum comitia confici vellet confideretque cum bonorum studiis, quod obsistebat Clodio, tum etiam populo propter effusas largitiones impensasque ludorum scaenicorum ac gladiatorii muneris maximas, in quas tria patrimonia effudisse eum Cicero significat; competitores eius trahere vellent, ideoque Pompeius gener Scipionis et T. Munatius tribunus plebis referri ad senatum de patriciis convocandis qui interregem proderent non essent passi, cum interregem prodere stata res esset; a. d. XIII Kal. Febr. – Acta etenim magis sequenda et ipsam orationem, quae Actis congruit, puto quam Fenestellam qui a. d. XIII Kal. Febr. tradit – Milo Lanuvium, ex quo erat municipio et ubi tum dictator, profectus est ad flaminem prodendum postera die.

Occurrit ei circa horam nonam Clodius paulo ultra Bovillas, rediens ab Aricia, prope eum locum in quo Bonae Deae sacellum est; erat autem allocutus decuriones Aricinorum. Vehebatur Clodius equo; servi XXX fere expediti, ut illo tempore mos erat iter facientibus, gladiis cincti sequebantur. Erant cum Clodio praeterea tres comites eius, ex quibus eques Romanus unus C. Causinius Schola, duo de plebe noti homines P. Pomponius, C. Clodius. Milo raeda vehebatur cum uxore Fausta, filia L. Sullae dictatoris, et M. Fufio familiari suo. Sequebatur eos magnum servorum agmen, inter quos gladiatores quoque erant, ex quibus duo noti Eudamus et Birria. Ii in ultimo agmine tardius euntes cum servis P. Clodi rixam commiserunt. Ad quem tumultum cum respexisset Clodius minitabundus, umerum eius Birria rumpia traiecit. Inde cum orta esset pugna, plures Miloniani accurrerunt. Clodius vulneratus in

tabernam proximam in Bovillano delatus est. Milo ut cognovit vulneratum Clodium, cum sibi periculosius illud etiam vivo eo futurum intellexeret, occiso autem magnum solacium esset habiturus, etiam si subeunda esset poena, exturbari taberna iussit. Fuit antesignanus servorum eius M. Saufei.

Atque ita Clodius latens extractus est multisque vulneribus confectus. Cadaver eius in via relictum, quia servi Clodi aut occisi erant aut graviter saucii latebant, Sex. Teidius senator, qui forte ex rure in urbem revertebatur, sustulit et lectica sua Romam ferri iussit; ipse rursus eodem unde erat egressus se recepit. Perlatum est corpus Clodi ante primam noctis horam, infimaeque plebis et servorum maxima multitudo magno luctu corpus in atrio domus positum circumstetit. Augebat autem facti invidiam uxor Clodi Fulvia quae cum effusa lamentatione vulnera eius ostendebat. Maior postera die luce prima multitudo eiusdem generis confluit, compluresque noti homines visi sunt.

Erat domus Clodi ante paucos menses empta de M. Scauro in Palatio; eodem T. Munatius Plancus, frater L. Planci oratoris, et Q. Pompeius Rufus, Sullae dictatoris ex filia nepos, tribuni plebis accurrerunt; eisque hortantibus vulgus imperitum corpus nudum ac calcatum, sicut in lecto erat positum, ut vulnera videri possent in forum detulit et in rostris posuit. Ibi pro contione Plancus et Pompeius qui competitoribus Milonis studebant invidiam Miloni fecerunt. Populus duce Sex. Clodio scriba corpus P. Clodi in curiam intulit cremavitque subselliis et tribunalibus et mensis et codicibus librariorum; quo igne et ipsa quoque curia flagravat, et item Porcia basilica quae erat ei iuncta ambusta est. Domus quoque M. Lepidi interregis – is enim magistratus curulis erat creatus – et absentis Milonis eadem illa Clodiana multitudo oppugnavit, sed inde sagittis repulsa est. Tum fasces ex luco Libitinae raptos attulit ad domum Scipionis et Hypsaei, deinde ad hortos Cn. Pompeii, clamitans eum modo consulem, modo dictatorem.

Incendium curiae maiorem aliquanto indignationem civitatis moverat quam interfectio Clodi. Itaque Milo, quem opinio fuerat ivisse in voluntarium exsilium, invidia adversariorum recreatus nocte ea redierat Romam qua incensa erat curia. Petebatque nihil deterritus consulatum; aperte quoque tributim in singulos milia assium dederat. Contionem ei post aliquot dies dedit M. Caelius tribunus plebis ac Cicero ipse etiam causam egit ad populum. Dicebant uterque Miloni a Clodio factas esse insidias.

Fiebant interea alii ex aliis interreges, quia comitia consularia propter eosdem candidatorum tumultus et easdem manus armatas haberi non poterant. Itaque primo factum erat S. C. ut interrex et tribuni plebis et Cn. Pompeius, qui pro cos. ad urbem erat, viderent ne quid detrimenti res publica caperet, dilectus autem Pompeius tota Italia haberet. Qui cum summa celeritate praesidium comparasset, postulaverunt apud eum familiam Milonis, item

Faustae uxoris eius exhibendam duo adolescentuli qui Appii Claudii ambo appellabantur; qui filii erant C. Claudii, qui frater fuerat Clodi, et ob id illi patrum sui mortem velut auctore patre persequerentur. Eisdem Faustae et Milonis familias postulaverunt duo Valerii, Nepos et Leo, L. Herennius Balbus P. Clodi quoque familiam et comitem eius postulavit; eodem tempore Caelius familiam Hypsaei et Q. Pompeii postulavit. Adfuerunt Miloni Q. Hortensius, M. Cicero, M. Marcellus, M. Calpurnius, M. Cato, Faustus Sulla.

Verba pauca Q. Hortensius dixit, liberos esse eos qui pro servis postularentur; nam post recentem caedem manu miserat eos Milo sub hoc titulo quod caput suum ulti essent. Haec agebantur mense intercalari. Post diem tricesimum fere quam erat Clodius occisus Q. Metellus Scipio in senatu contra Q. Caepionem conquestus est de hac caede P. Clodi. Falsum esse dixit, quod Milo sic se defenderet, sed Clodium Aricinos decuriones alloquendi gratia abisse profectum cum sex ac XX servis; Milonem subito post horam quartam, senatu misso, cum servis amplius CCC armatis obviam ei contendisse et supra Bovillas inopinantem in itinere aggressum. Ibi P. Clodium tribus vulneribus acceptis Bovillas perlatum; tabernam in quam perfugerat expugnatam a Milone; semianimem Clodium extractum . . . in via Appia occisum esse anulumque eius ei morienti extractum. Deinde Milonem, cum sciret in Albano parvulum filium Clodi esse, venisse ad villam et, cum puer ante subtractus esset, ex servo Halicore quaestionem ita habuisse ut eum articulatim consecraret; vilicum et duos praeterea servos iugulasse. Ex servis Clodi qui dominum defenderant undecim esse interfectos, Milonis duos solos saucios factos esse; ob quae Milonem postero die XII servos qui maxime operam navassent manu misisse populoque tributim singula milia aeris ad defendendos de se rumores dedisse. Milo misisse ad Cn. Pompeium dicebatur qui Hypsaeo summe studebat, quod fuerat eius quaestor, desistere se petitione consulatus, si ita ei videretur; Pompeius respondisse nemini se neque petendi neque desistendi auctorem esse, neque populi Romani potestatem aut consilio aut sententia interpellaturum. Deinde per C. Lucilium, qui propter M. Ciceronis familiaritatem amicus erat Miloni, egisse quoque dicebatur ne se de hac re consulendo invidia oneraret.

Inter haec cum crebresceret rumor Cn. Pompeium creari dictatorem oportere neque aliter mala civitatis sedari posse, visum est optimatibus tutius esse eum consulem sine collega creari, et cum tractata ea res esset in senatu, facto in M. Bibuli sententiam S. C. Pompeius ab interrege Servio Sulpicio V Kal. Mart. mense intercalario consul creatus est statimque consulatum iniit. Deinde post diem tertium de legibus novis ferendis rettulit; duas ex S. C. promulgavit, alteram de vi qua nominatim caedem in Appia via factam et incendium curiae et domum M. Lepidi interregis oppugnatam comprehendit, alteram de ambitu; poena graviore et forma iudiciorum brevior. Utraque

enim lex prius testes dari, deinde uno die atque eodem et ab accusatore et a reo perorari iubebat, ita ut duae horae accusatori, tres reo darentur.

His legibus obsistere M. Caelius tr. pl. studiosissimus Milonis conatus est, quod et privilegium diceret in Milonem ferri et iudicia praecipitari. Et cum pertinacius leges Caelius vituperaret, eo processit irae Pompeius ut diceret, si coactus esset, armis se rem publicam defensurum. Timebat autem Pompeius Milonem seu timere se simulabat; plerumque non domi suae sed in hortis manebat, idque ipsum in superioribus circa quos etiam magna manus militum excubabat. Senatum quoque semel repente dimiserat Pompeius, quod diceret timere se adventum Milonis. Dein proximo senatu P. Cornificius ferrum Milonem intra tunicam habere ad femur alligatum dixerat; postulaverat ut femur nudaret, et ille sine mora tunicam levarat; tum M. Cicero exclamaverat omnia illi similia crimina esse quae in Milonem dicerentur alia.

Deinde T. Munatius Plancus tribunus plebis produxerat in contionem M. Aemilium Philemonem, notum hominem, libertum M. Lepidi. Is se dicebat pariterque secum quattuor liberos homines iter facientes supervenisse cum Clodius occideretur, et ob id proclamassent, abreptos et perductos per duos menses in villa Milonis praeclosos fuisse; eaque res seu vera seu falsa magnam invidiam Miloni contraxerat. Idem quoque Munatius et Pompeius tribuni plebis in rostra produxerant triumvirum capitalem, eumque interrogaverant an Galatam Milonis servum caedes facientem deprehendisset. Ille dormientem in taberna pro fugitivo prehensum et ad se perductum esse responderat. Denuntiaverant tamen triumviro, ne servum remitteret; sed postera die Caelius tribunus plebis et Manilius Cumanus collega eius ereptum e domo triumviri servum Miloni reddiderant. Haec, etsi nullam de his criminibus mentionem fecit Cicero, tamen, quia ita compereram, putavi exponenda.

Inter primos et Q. Pompeius et C. Sallustius et T. Munatius Plancus tribuni plebis inimicissimas contiones de Milone habebant, invidiosas etiam de Cicerone, quod Milonem tanto studio defenderet. Eratque maxima pars multitudinis infensa non solum Miloni sed etiam propter invisum patrocinium Ciceroni. Postea Pompeius et Sallustius in suspitione fuerunt redisse in gratiam cum Milone ac Cicerone; Plancus autem infestissime perstitit, atque in Ciceronem quoque multitudinem instigavit. Pompeio autem suspectum faciebat Milonem, ad perniciem eius comparari vim vociferatus; Pompeiusque ob ea saepius querebatur sibi quoque fieri insidias et id palam, ac maiore manu se armabat. Dicturum quoque diem Ciceroni Plancus ostendebat postea, ante Q. Pompeius idem meditatus erat.

Tanta tamen constantia ac fides fuit Ciceronis ut non populi a se alienatione, non Cn. Pompeii suspicionibus, non periculo futurum ut sibi dies ad populum diceretur, non armis quae palam in Milonem sumpta erant deterre-ri potuerit a defensione eius; cum posset omne periculum suum et offensio-

nem inimicae multitudinis declinare, redimere autem Cn. Pompeii animum, si paulum ex studio defensionis remisisset.

Perlata deinde lege Pompei, in qua id quoque scriptum erat ut quaesitor suffragio populi ex iis qui consules fuerant crearetur, statim comitia habita, creatusque est L. Domitius Ahenobarbus quaesitor. Album quoque iudicum qui de ea re iudicarent Pompeius tale proposuit ut numquam neque clariores viros neque sanctiores propositos esse constaret. Post quod statim nova lege Milo postulatus est a duobus Appiis Claudiis adolescentibus iisdem a quibus antea familia eius fuerat postulata; itemque de ambitu ab iisdem Appiis, et praeterea a C. Ateio et L. Cornificio; de sodaliciis etiam a P. Fulvio Nerato. Postulatus autem erat et de sodaliciis et de ambitu ea spe, quod primum iudicium de vi futurum apparebat, quo eum damnatum iri confidebant nec postea responsurum.

Divinatio de ambitu accusatorum facta est quaesitore A. Torquato, atque ambo quaesitores, Torquatus et Domitius, prid. Non. April. reum adesse iusserunt. Quo die Milo ad Domiti tribunal venit, ad Torquati amicos misit; ibi postulante pro eo M. Marcello obtinuit ne prius causam de ambitu diceret quam de vi iudicium esset perfectum. Apud Domitium autem quaesitorem maior Appius postulavit a Milone servos exhiberi numero IIII et L, et cum ille negaret eos qui nominabantur in sua potestate esse, Domitius ex sententia iudicum pronuntiavit ut ex servorum suorum numero accusator quot vellet ederet. Citati deinde testes secundum legem quae, ut supra diximus, iubebat ut prius quam causa ageretur testes per triduum audirentur, dicta eorum iudices consignarent, quarta die adesse omnes iuberentur ac coram accusatore ac reo pilae in quibus nomina iudicum inscripta essent aequarentur; dein rursus postera die sortitio iudicum fieret unius et LXXX; qui numerus cum sorte obtigisset, ipsi protinus sessum irent; tum ad dicendum accusator duas horas, reus tres haberet, resque eodem die illo iudicaretur; prius autem quam sententiae ferrentur, quinos ex singulis ordinibus accusator, totidem reus reiceret, ita ut numerus iudicum relinqueretur qui sententias ferrent quinquaginta et unus.

Primo die datus erat in Milonem testis C. Causinius Schola, qui se cum P. Clodio fuisse, cum is occisus esset, dixit, atrocitatemque rei factae quam maxime potuit auxit. Quem cum interrogare M. Marcellus coepisset, tanto tumultu Clodianae multitudinis circumstantis exterritus est ut vim ultimam timens in tribunal a Domitio reciperetur. Quam ob causam Marcellus et ipse Milo a Domitio praesidium imploraverunt. Sedebat eo tempore Cn. Pompeius ad aerarium, perturbatusque erat eodem illo clamore; itaque Domitio promisit se postero die cum praesidio descensurum, idque fecit. Qua re territi Clodiani silentio verba testium per biduum audiri passi sunt. Interrogaverunt eos M. Cicero et M. Marcellus et Milo ipse. Multi ex iis qui Bovillis habitabant te-

stimonium dixerunt de eis quae ibi facta erant; coponem occisum, tabernam expugnatam, corpus Clodi in publicum extractum esse. Virgines quoque Albanae dixerunt mulierem ignotam venisse ad se quae Milonis mandato votum solveret, quod Clodius occisus esset. Ultimae testimonium dixerunt Sempromnia, Tuditani filia, socrus P. Clodi, et uxor Fulvia, et fletu suo magnopere eos qui assistebant commoverunt. Dimisso circa horam decimam iudicio T. Munatius pro contione populum adhortatus est ut postero die frequens adesset et elabi Milonem non paterentur, iudiciumque et dolorem suum ostenderet euntibus ad tabellam ferendam. Postero die, qui fuit iudicii summus a. d. VII Idus Aprilis, clausae fuerunt tota urbe tabernae; praesidia in foro et circa omnis fori aditus Pompeius disposuit; ipse pro aerario, ut pridie, consedit saeptus delecta manu militum. Sortitio deinde iudicum a prima die facta est; post tantum silentium toto foro fuit quantum esse in aliquo foro posset. Tum intra horam secundam accusatores coeperunt dicere Appius maior et M. Antonius et P. Valerius Nepos. Usi sunt ex lege horis duabus.

Respondit his unus M. Cicero; et cum quibusdam placuisset ita defendi crimen, interfici Clodium pro re publica fuisse – quam formam M. Brutus secutus est in ea oratione quam pro Milone composuit et edidit quasi egisset – Ciceroni id non placuit ut, quisquis bono publico damnari, idem etiam occidi indemnatus posset. Itaque cum insidias Milonem Clodio fecisse posuissent accusatores, quia falsum id erat – nam forte illa rixa commissa fuerat – Cicero apprehendit et contra Clodium Miloni fecisse insidias disputavit, eoque tota oratio eius spectavit. Sed ita constitit ut diximus, nec utrius consilio pugnatum esse eo die, verum et forte occurrisset et ea rixa servorum ad eam denique caedem perventum. Notum tamen erat utrumque mortem alteri saepe minatum esse, et sicut suspectum Milonem maior quam Clodi familia faciebat, ita expeditior et paratior ad pugnam Clodianorum quam Milonis fuerat. Cicero cum inciperet dicere, exceptus est acclamatione Clodianorum, qui se continere ne metu quidem circumstantium militum potuerunt. Itaque non ea qua solitus erat constantia dixit. Manet autem illa quoque excepta eius oratio; scripsit vero hanc quam legimus ita perfecte ut iure prima haberi possit.

Commentarius

Vers. a primo L *Unum genus est adversum infestumque nobis et cetera.*

Ita ut in causae expositione diximus, Munatius Plancus pridie pro contione populum adhortatus erat ne pateretur elabi Milonem.

Ver. a primo CC *Declarant huius ambusti tribuni plebis illae intermortuae contiones quibus cotidie meam potentiam invidiose criminabatur.*

T. Munatius Plancus et Q. Pompeius Rufus tribuni pl., de quibus in argumento huius orationis diximus, cum contra Milonem Scipioni et Hypsaeano

studerent, contionati sunt eo ipso tempore plebemque in Milonem accenderunt quo propter Clodi corpus curia incensa est, nec prius destiterunt quam flamma eius incendii fugati sunt e contione. Erant enim tunc rostra non eo loco quo nunc sunt sed ad comitium, prope iuncta curiae. Ob hoc T. Munatium ambustum tribunum appellat; fuit autem paratus ad dicendum.

Paulo post: *Cur igitur incendium curiae, oppugnationem aedium M. Lepidi, caedem hanc ipsam contra rem publicam senatus factam esse decrevit?*

Post biduum medium quam Clodius ocisus erat interrex primus proditus est M. Aemilius Lepidus. Non fuit autem moris ab eo qui primus interrex proditus erat comitia haberi. Sed Scipionis et Hypsaei factiones, quia recens invidia Milonis erat, cum contra ius postularent ut interrex ad comitia consulum creandorum descenderet, idque ipse non faceret, domum eius per omnes interregni dies – fuerunt autem ex more quinque – obsederunt. Deinde omni vi ianua expugnata et imagines maiorum deiecerunt et lectulum adversum uxoris eius Corneliae, cuius castitas pro exemplo habita est, fregerunt, itemque telas quae ex vetere more in atrio texebantur diruerunt. Post quae supervenit Milonis manus et ipsa postulans comitia; cuius adventus fuit saluti Lepido; in se enim ipsae conversae sunt factiones inimicae, atque ita oppugnatio domus interregis omissa est.

Paulo post: *Quod si per furiosum illum tribunum pl. senatui quod sentiebat perficere licuisset, novam quaestionem nullam haberemus. Decernebat enim ut veteribus legibus, tantum modo extra ordinem, quaereretur. Divisa sententia est postulante nescio quo. – Sic reliqua auctoritas senatus emptā intercessione sublata est.*

Quid sit dividere sententiam ut enarrandum sit vestra aetas, filii, facit.

Cum aliquis in dicenda sententia duas pluresve res complectitur, si non omnes eae probantur, postulatur ut dividatur, id est de rebus singulis referatur. Forsitan nunc hoc quoque velitis scire qui fuerit qui id postulaverit. Quod non fere adicitur; non enim ei qui hoc postulat oratione longa utendum ac ne consurgendum quidem utique est; multi enim sedentes hoc unum verbum pronuntiant Divide: quod cum auditum est, liberum est ei qui facit relationem dividere. Sed ego, ut curiosius aetati vestrae satisfaciam, Acta etiam totius illius temporis persecutus sum; in quibus cognovi pridie Kal. Mart. S. C. esse factum, P. Clodi caedem et incendium curiae et oppugnationem aedium M. Lepidi contra rem p. factam; ultra relatum in Actis illo die nihil; postero die, id est Kal. Mart., T. Munatium in contione exposuisse populo quae pridie acta erant in senatu; in qua contione haec dixit ad verbum: »Cum Hortensius dixisset ut extra ordinem quaereretur apud quaesitorem; existimaret futurum ut, cum pusillum dedisset dulcedinis, largiter acerbitatis devorarent; adversus hominem ingeniosum nostro ingenio usi sumus; invenimus Fufium, qui diceret Divide; reliquae parti sententiae ego et Sallustius intercessimus.« Haec

contio, ut puto, explicat et quid senatus decernere voluerit, et quis divisionem postulaverit, et quis intercesserit et cur. Illud vos meminisse non dubito per Q. Fufium illo quoque tempore quo de incesto P. Clodi actum est factum ne a senatu asperius decerneretur.

De L. Domitio dicit: *Dederas enim quam contemneres populares insanias iam ab adolescentia documenta maxima.*

Constantiam L. Domiti quam in quaestura praestitit significat. Nam eo tempore cum M. Manilius tribunus plebis subnixus libertinorum et servorum manu perditissimam legem ferret ut libertinis in omnibus tribubus suffragium esset, idque per tumultum ageret et clivum Capitulinum obsideret, discusserat perruperatque coetum Domitius ita ut multi Manilianorum occiderentur. Quo facto et plebem infimam offenderat et senatus magnam gratiam inierat.

Itaque illud Cassianum indicium in his personis valeat.

L. Cassius fuit, sicut iam saepe diximus, summae vir severitatis. Is quotiens quaesitor iudicii alicuius esset in quo quaerebatur de homine occiso suadebat atque etiam praeibat iudicibus hoc quod Cicero nunc admonet, ut quaereretur cui bono fuisset perire eum de cuius morte quaeritur. Ob quam severitatem, quo tempore Sex. Peducaeus tribunus plebis criminatus est L. Metellum pontificem max. totumque collegium pontificum male iudicasse de incesto virginum Vestalium, quod unam modo Aemiliam damnaverat, absolverat autem duas Marciam et Liciniam, populus hunc Cassium creavit qui de eisdem virginibus quaereret. Isque et ultrasque eas et praeterea complures alias nimia etiam, ut existimatio est, asperitate usus damnavit.

Et aspexit me illis quidem oculis quibus tunc solebat cum omnibus omnia minabatur. Movet me quippe lumen curiae!

Hic est Sex. Clodius quem in argumento huius orationis diximus corpus Clodi in curiam intulisse et ibi cremasse eoque incenso curiam conflagrasse; ideo lumen curiae dicit.

Quando illius postea sica illa quam a Catilina acceperat conquievit? Haec intenta nobis est, huic ego obici vos pro me passus non sum, haec insidiata Pompeio est.

Haec intenta nobis est et obici vos pro me non sum passus, manifestum est pertinere ad id tempus quo post rogationem a P. Clodio in eum promulgatam urbe cessit. Qua re dicat insidiata Pompeio est fortassis quaeratis. Pisone et Gabinio coss. pulso Cicerone in exilium, cum III Idus Sextiles Pompeius in senatum venit, dicitur servo P. Clodi sica excidisse, eaque ad Gabinium consulem delata dictum est servo imperatum a P. Clodio ut Pompeius occideretur. Pompeius statim domum rediit et ex eo domi se tenuit. Obsessus est etiam a liberto Clodi Damione, ut ex Actis eius anni cognovi, in quibus XV Kal. Sept. L. Novius tribunus plebis, collega Clodi, cum Damio adversum L. Flavium praetorem appellaret tribunos et tribuni de appellatione cognosce-

rent, ita sententiam dixit: »Et si ab hoc apparitore P. Clodi vulneratus sum, et hominibus armatis praesidiis dispositis a re publica remotus Cn. Pompeius obsessusque est, cum appeller, non utar eius exemplo quem vitupero et iudicium tollam«, et reliqua de intercessione.

Haec viam Appiam monumentum nominis sui nece Papiri cruentavit.

Pompeius post triumphum Mithridaticum Tigranis filium in catenis deposuerat apud Flavium senatorem; qui postea cum esset praetor eodem anno quo tribunus plebis Clodius, petiit ab eo Clodius super cenam ut Tigranem adduci iuberet ut eum videret. Adductum collocavit in convivio, dein Flavio non reddidit Tigranem; domum misit et habuit extra catenas nec repetenti Pompeio reddidit. Postea in navem deposuit, et cum profugeret ille, tempestate delatus est Antium. Inde ut deduceretur ad se, Clodius Sex. Clodium, de quo supra diximus, misit. Qui cum reduceret, Flavius quoque re cognita ad eripiendum Tigranem profectus est. Ad quartum lapidem ab urbe pugna facta est in qua multi ex utraque parte ceciderunt, plures tamen ex Flavi, inter quos et M. Papirius eques Romanus, publicanus, familiaris Pompeio. Flavius sine comite Romam vix perfugit.

Haec eadem longo intervallo conversa rursus est in me; nuper quidem, ut scitis, me ad Regiam paene confecit.

Quo die periculum hoc adierit, ut Clodius eum ad Regiam paene confecerit, nusquam inveni; non tamen adducor ut putem Ciceronem mentitum, praesertim cum adiciat ut scitis. Sed videtur mihi loqui de eo die quo consulibus Domitio et Messala qui praecesserant eum annum cum haec oratio dicta est inter candidatorum Hypsaei et Milonis manus in via Sacra pugnatum est, multique ex Milonianis ex improvise ceciderunt. De cuius diei periculo suo ut putem loqui eum facit et locus pugnae – nam in Sacra via traditur commissa, in qua est Regia – et quod adsidue simul erant cum candidatis suffragatores, Milonis Cicero, Hypsaei Clodius.

Potuitne L. Caecili, iustissimi fortissimique praetoris, obpugnata domo?

L. Caecilius Rufus de quo dicitur fuit praetor P. Lentulo Spinthere Q. Metello Nepote coss., quo anno Cicero restitutus est. Is cum faceret ludos Apollinares, ita infima coacta multitudo annonae caritate tumultuata est ut omnes qui in theatro spectandi causa consederant pellerentur. De oppugnata domo nusquam adhuc legi; Pompeius tamen cum defenderet Milonem apud populum, de vi accusante Clodio, obiecit ei, ut legimus apud Tironem libertum Ciceronis in libro IIII de vita eius, oppressum L. Caecilium praetorem.

Paulo post: *At quo die? quo, ut ante dixi, fuit insanissima contio ab ipsius mercenario tribuno plebis concitata.*

Hoc significat eo die quo Clodius occisus est contionatum esse mercenarium eius tribunum plebis. Sunt autem contionati eo die, ut ex Actis apparet,

C. Sallustius et Q. Pompeius, utrique et inimici Milonis et satis inquieti. Sed videtur mihi Q. Pompeium significare; nam eius seditiosior fuit contio.

Dixit C. Causinius Schola Interamnanus, familiarissimus et idem comes Clodi, P. Clodium illo die in Albano mansurum fuisse.

Hic fuit Causinius apud quem Clodius mansisse Interamnae videri volebat qua nocte deprehensus est in Caesaris domo, cum ibi in operto virgines pro populo Romano sacra facerent.

Paulo post: *Scitis, iudices, fuisse qui in hac rogatione suadenda diceret Milonis manu caedem esse factam, consilio vero maioris alicuius. Me videlicet latronem et sicarium abiecti homines ac perditii describebant.*

Q. Pompeius Rufus et C. Sallustius tribuni fuerunt quos significat. Hi enim primi de ea lege ferenda populum hortati sunt et dixerunt a manu Milonis occisum esse Clodium et cetera.

Atqui ut illi nocturnus adventus vitandus fuit, sic Miloni, cum insidiator esset, si illum ad urbem noctu accessurum sciebat, subsidendum et cetera.

Via Appia est prope urbem monumentum Basili qui locus latrociniiis fuit perquam infamis, quod ex aliis quoque multis intellegi potest.

Comites Graeculi quocumque ibat, etiam cum in castra Etrusca properabat.

Saepe obiecit Clodio Cicero socium eum coniurationis Catilinae fuisse; quam rem nunc quoque reticens ostendit. Fuerat enim opinio, ut Catilina ex urbe profugerat in castra Manli centurionis qui tum in Etruria ad Faesulas exercitum ei comparabat, Clodium subsequi eum voluisse et coepisse, tum dein mutato consilio in urbem redisse.

Non iam hoc Clodianum crimen timemus, sed tuas, Cn. Pompei – te enim appello, et ea voce ut me exaudire possis – tuas, inquam, suspiciones perhorrescimus.

Diximus in argumento orationis huius Cn. Pompeium simulasse timorem, seu plane timuisse Milonem, et ideo ne domi quidem suae sed in hortis superioribus ante iudicium mansisse, ita ut villam quoque praesidio militum circumdaret. Q. Pompeius Rufus tribunus plebis, qui fuerat familiarissimus omnium P. Clodio et sectam illam sequi se palam profitebatur, dixerat in contione paucis post diebus quam Clodius erat occisus: »Milo dedit quem in curia cremaretis; dabit quem in Capitolio sepiatis.« In eadem contione idem dixerat – habuit enim eam a. d. VIII Kal. Febr. – cum Milo pridie, id est VIII Kal. Febr., venire ad Pompeium in hortos eius voluisset, Pompeium ei per hominem propinquum misisse nuntium ne ad se veniret. Prius etiam quam Pompeius ter consul crearetur, tres tribuni, Q. Pompeius Rufus, C. Sallustius Crispus, T. Munatius Plancus, cum cotidianis contionibus suis magnam invidiam Miloni propter occisum Clodium excitarent, produxerant ad populum Cn. Pompeium et ab eo quaesierant num ad eum delatum esset illius quoque rei indicium,

suae vitae insidiari Milonem. Responderat Pompeius: Licinium quendam de plebe sacrificulum qui solitus esset familias purgare ad se detulisse servos quosdam Milonis itemque libertos comparatos esse ad caedem suam, nomina quoque servorum edidisse; se ad Milonem misisse utrum in potestate sua haberet; a Milone responsum esse, ex iis servis quos nominasset partim neminem se umquam habuisse, partim manumisisse; dein, cum Licinium apud se haberet, . . . Lucium quendam de plebe ad corrumpendum indicem venisse; qua re cognita in vincla eum publica esse coniectum. Decreverat enim senatus ut cum interrege et tribunis plebis Pompeius daret operam ne quid res publica detrimenti caperet. Ob has suspiciones Pompeius in superioribus hortis se continuerat; deinde ex S. C. dilectu per Italiam habito cum redisset, venientem ad se Milonem unum omnium non admiserat. Item cum senatus in porticu Pompeii haberetur ut Pompeius posset interesse, unum eum excuti prius quam in senatum intraret iusserat. Hae sunt suspiciones quas se dicit pertimescere.

Quid enim minus illo dignum quam cogere ut vos eum condemnetis in quem animadvertere ipse et more maiorum et suo iure posset? sed praesidio esse et cetera.

Idem T. Munatius Plancus, ut saepe diximus, post audita et obsignata testium verba dimissosque interim iudices vocata contione cohortatus erat populum ut clausis tabernis postero die ad iudicium adesset nec pateretur elabi Milonem.

Incidebantur iam domi leges quae nos servis nostris addicerent.

Significasse iam puto nos fuisse inter leges P. Clodi quas ferre proposuerat eam quoque qua libertini, qui non plus quam in IIII tribubus suffragium ferebant, possent in rusticis quoque tribubus, quae propriae ingenuorum sunt, ferre.

Senatus, credo, praetorem eum circumscripsisset. Ne cum solebat quidem id facere, in privato eodem hoc aliquid profecerat.

Significat id tempus quo P. Clodius, cum adhuc quaestor designatus esset, deprensus est, cum intrasset eo ubi sacrificium pro populo Romano fiebat. Quod factum notatum erat . . . S. C., decretumque ut extra ordinem de ea re iudicium fieret.

Ver. a novis. CLX

Quo loco inducit loquentem Milonem cum bonarum partium hominibus de meritis suis: *Plebem et infimam multitudinem, quae P. Clodio duce fortunis vestris imminebat, eam, quo tutior esset vestra vita, se fecisse commemorat ut non modo virtute flecteret, sed etiam tribus suis patrimoniis deleniret.*

Puto iam supra esse dictum Milonem ex familia fuisse Papia, deinde adoptatum esse ab T. Annio, avo suo materno. Tertium patrimonium videtur significare matris; aliud enim quod fuerit non inveni.

(Eventus)

Peracta utrimque causa singuli quinos accusator et reus senatores, totidem equites et tribunos aerarios reiecerunt, ita ut unus et L sententias tulerint. Senatores condemnaverunt XII, absolverunt VI; equites condemnaverunt XIII, absolverunt IIII; tribuni aerarii condemnaverunt XIII, absolverunt III. Videbantur non ignorasse iudices inscio Milone initio vulneratum esse Clodium, sed compererant, post quam vulneratus esset, iussu Milonis occisum. Fuerunt qui crederent M. Catonis sententia eum esse absolutum; nam et bene cum re publica actum esse morte P. Clodi non dissimulaverat et studebat in petitione consulatus Miloni et reo adfuerat. Nominaverat quoque eum Cicero praesentem et testatus erat audisse eum a M. Favonio ante diem tertium quam facta caedes erat, Clodium dixisse perituum esse eo triduo Milonem . . . Sed Milonis quoque notam audaciam removeri a re publica utile visum est. Scire tamen nemo umquam potuit utram sententiam tulisset. Damnatum autem opera maxime Appi Claudii pronuntiatum est.

Milo postero die factus reus ambitus apud Manlium Torquatum absens damnatus est. Illa quoque lege accusator fuit eius Appius Claudius, et cum ei praemium lege daretur, negavit se eo uti. Subscripserunt ei in ambitus iudicio P. Valerius Leo et Cn. Domitius Cn. f. Post paucos dies quoque Milo apud M. Favonium quaesitorem de sodaliciis damnatus est accusante P. Fulvio Nerato, cui e lege praemium datum est. Deinde apud L. Fabium quaesitorem iterum absens damnatus est de vi; accusavit L. Cornificius et Q. Patulcius. Milo in exilium Massiliam intra paucissimos dies profectus est. Bona eius propter aeris alieni magnitudinem semuncia venierunt.

Post Milonem eadem lege Pompeia primus est accusatus M. Saufeius M. f. qui dux fuerat in expugnanda taberna Bovillis et Clodio occidendo. Accusaverunt eum L. Cassius, L. Fulcinus C. f., C. Valerius; defenderunt M. Cicero, M. Caelius, obtinueruntque ut una sententia absolveretur. Condemnaverunt senatores X, absolverunt VIII; condemnaverunt equites Romani VIII, absolverunt VIII; sed ex tribunis aerariis X absolverunt, VI damnaverunt; manifestumque odium Clodi saluti Saufeio fuit, cum eius vel peior causa quam Milonis fuisset, quod aperte dux fuerat expugnandae tabernae. Repetitus deinde post paucos dies apud C. Considium quaestorem est lege Plautia de vi, subscriptione ea quod loca edita occupasset et cum telo fuisset; nam dux fuerat operarum Milonis. Accusaverunt C. Fidius, Cn. Aponius Cn. f., M. Seius . . . Sex.f.; defenderunt M. Cicero, M. Terentius Varro Gibba. Absolutus est sententiis plenius quam prius; graves habuit XVIII, absolutorias duas et XXX; sed e contrario hoc ac priore iudicio accidit; equites enim ac senatores eum absolverunt, tribuni aerarii damnaverunt.

Sex. autem Clodius quo auctore corpus Clodi in curiam illatum fuit accu-

santibus C. Caesennio Philone, M. Alfidio, defendente T. Flacconio, magno consensu damnatus est, sententiis sex et XL; absolutorias quinque omnino habuit, duas senatorum, tres equitum.

Multi praeterea et praesentes et cum citati non respondissent damnati sunt, ex quibus maxima pars fuit Clodianorum.

Ciceronis in Verrem orationes II, a. 70

Cic. Verr. 1, 1, 1-3

quod erat optandum maxime, iudices, et quod unum ad invidiam vestri ordinis infamiamque iudiciorum sedandam maxime pertinebat, id non humano consilio sed prope divinitus datum atque oblatum vobis summo rei publicae tempore videtur. inveteravit enim iam opinio perniciosa rei publicae vobisque periculosa, quae non modo apud nos sed apud exterarum nationum omnium sermone percrebruit, his iudiciis quae nunc sunt pecuniosum hominem, quamvis sit nocens, neminem posse damnari.

nunc in ipso discrimine ordinis iudiciorumque vestrorum, cum sint parati qui contionibus et legibus hanc invidiam senatus inflammare conentur, reus in iudicium adductus est C. Verres, homo vita atque factis omnium iam opinione damnatus, pecuniae magnitudine sua spe et praedicatione absolutus. huic ego causae, iudices, cum summa voluntate et exspectatione populi Romani actor accessi, non ut augerem invidiam ordinis, sed ut infamiae communi succurrerem. adduxi enim hominem in quo reconciliare existimationem iudiciorum amissam, redire in gratiam cum populo Romano, satis facere exteris nationibus possetis, depeculatorem aerari, vexatorem Asiae atque Pamphylicae, praedonem iuris urbani, labem atque perniciem provinciae Siciliae.

de quo si vos severe ac religiose iudicaveritis, auctoritas ea, quae in vobis remanere debet, haerebit; sin istius ingentes divitiae iudiciorum religionem veritatemque perfregerint, ego hoc tamen adsequar, ut iudicium potius rei publicae quam aut reus iudicibus aut accusator reo defuisse videatur.

Cic. Verr. 2, 5, 26–27: Verris itinera

itinerum primum laborem, qui vel maximus est in re militari, iudices, et in Sicilia maxime necessarius, accipite quam facilem sibi iste et iucundum ratione consilioque reddiderit. primum temporibus hibernis ad magnitudinem frigorum et tempestatum vim ac fluminum praeclarum hoc sibi remedium compararat. Urbem Syracusas elegerat, cuius hic situs atque haec natura esse loci caelique dicitur ut nullus umquam dies tam magna ac turbulenta tempestate fuerit quin aliquo tempore eius diei solem homines viderint. hic ita

vivebat iste bonus imperator hibernis mensibus ut eum non facile non modo extra tectum, sed ne extra lectum quidem quisquam viderit; ita diei brevitās conviviis, noctis longitudo stupris et flagitiis continebatur.

cum autem ver esse coeperat — cuius initium iste non a Favonio neque ab aliquo astro notabat, sed cum rosam viderat, tum incipere ver arbitrabatur — dabat se labori atque itineribus; in quibus eo usque se praebebat patientem atque impigrum ut eum nemo umquam in equo sedentem viderit. nam, ut mos fuit Bithyniae regibus, lectica octaphoro ferebatur, in qua pulvinus erat per-lucidus Melitensis rosa fartus; ipse autem coronam habebat unam in capite, alteram in collo, reticulumque ad naris sibi admovebat tenuissimo lino, minutis maculis, plenum rosae. sic confecto itinere cum ad aliquod oppidum venerat, eadem lectica usque in cubiculum deferebatur. eo veniebant Siculorum magistratus, veniebant equites Romani, id quod ex multis iuratis audistis; controversiae secreto deferebantur, paulo post palam decreta auferebantur. deinde ubi paulisper in cubiculo pretio non aequitate iura discripserat, Veneri iam et Libero reliquum tempus deberi arbitrabatur.

Ciceronis in Catilinam oratio I, a. 63

Cic. Cat. 1, 32-33: Peroratio magnifica

qua re secedant improbi, secernant se a bonis, unum in locum congregentur, muro denique, quod saepe iam dixi, secernantur a nobis; desinant insidiari domi suae consuli, circumstare tribunal praetoris urbani, obsidere cum gladiis curiam, malleolos et faces ad inflammandam urbem comparare; sit denique inscriptum in fronte unius cuiusque quid de re publica sentiat. polliceor hoc vobis, patres conscripti, tantam in nobis consulibus fore diligentiam, tantam in vobis auctoritatem, tantam in equitibus Romanis virtutem, tantam in omnibus bonis consensionem ut Catilinae profectione omnia patefacta, inlustrata, oppressa, vindicata esse videatis.

hisce ominibus, Catilina, cum summa rei publicae salute, cum tua peste ac pernicie cumque eorum exitio qui se tecum omni scelere parricidioque iunxerunt, proficiscere ad impium bellum ac nefarium. tu, Iuppiter, qui isdem quibus haec urbs auspiciis a Romulo es constitutus, quem Statorem huius urbis atque imperi vere nominamus, hunc et huius socios a tuis ceterisque templis, a tectis urbis ac moenibus, a vita fortunisque civium omnium arcebis et homines bonorum inimicos, hostis patriae, latrones Italiae scelerum foedere inter se ac nefaria societate coniunctos aeternis suppliciis vivos mortuosque mactabis.

Ciceronis Philippica II, a. 43

Cic. Phil. 2, 43-50: Antonii vitia privata et publica

(...) iam enim, quoniam criminibus eius satis respondi, de ipso emendatore et correctore nostro quaedam dicenda sunt. nec enim omnia effundam, ut, si saepius decertandum sit, ut erit, semper novus veniam: quam facultatem mihi multitudo istius vitiorum peccatorumque largitur.

visne igitur te inspiciamus a puero? sic opinor; a principio ordiamur. tene ne memoria praetextatum te decoxisse? 'Patris' inquit 'ista culpa est.' concedo. etenim est pietatis plena defensio. illud tamen audaciae tuae quod sedisti in quattuordecim ordinibus, cum esset lege Roscia decoctoribus certus locus constitutus, quamvis quis fortunae vitio, non suo decoxisset. sumpsi-sti virilem, quam statim muliebrem togam reddidisti. primo volgare scortum; certa flagiti merces nec ea parva; sed cito Curio intervenit qui te a meretricio quaestu abduxit et, tamquam stolam dedisset, in matrimonio stabili et certo conlocavit.

nemo umquam puer emptus libidinis causa tam fuit in domini potestate quam tu in Curionis. quotiens te pater eius domu sua eiecit, quotiens custodes posuit ne limen intrares? cum tu tamen nocte socia, hortante libidine, cogente mercede, per tegulas demitterere. quae flagitia domus illa diutius ferre non potuit. scisne me de rebus mihi notissimis dicere? recordare tempus illud cum pater Curio maerens iacebat in lecto; filius se ad pedes meos proster-nens, lacrimans, te mihi commendabat; orabat ut se contra suum patrem, si sestertium sexagiens peteret, defenderem; tantum enim se pro te intercessis-se dicebat. ipse autem amore ardens confirmabat, quod desiderium tui discidi ferre non posset, se in exilium iturum.

quo tempore ego quanta mala florentissimae familiae sedavi vel potius sustuli! patri persuasi ut aes alienum flii dissolveret; redimeret adolescentem, summa spe et animi et ingeni praeditum, rei familiaris facultatibus eumque non modo tua familiaritate sed etiam congressione patrio iure et potestate prohiberet. haec tu cum per me acta meminisses, nisi illis quos videmus gladiis confideres, maledictis me provocare ausus esses?

sed iam stupra et flagitia omittamus: sunt quaedam quae honeste non possum dicere; tu autem eo liberior quod ea in te admisisti quae a verecundo inimico audire non posses. sed reliquum vitae cursum videte, quem quidem celeriter perstringam. ad haec enim quae in civili bello, in maximis rei publicae miseriis fecit, et ad ea quae cotidie facit, festinat animus. quae peto ut, quamquam multo notiora vobis quam mihi sunt, tamen, ut facitis, attente audiat. debet enim talibus in rebus excitare animos non cognitio solum rerum

sed etiam recordatio; etsi incidamus, opinor, media ne nimis sero ad extrema veniamus.

intimus erat in tribunatu Clodio qui sua erga me beneficia commemorat; eius omnium incendiorum fax, cuius etiam domi iam tum quiddam molitus est. quid dicam ipse optime intellegit. Inde iter Alexandream contra senatus auctoritatem, contra rem publicam et religiones; sed habebat ducem Gabinius, quicum quidvis rectissime facere posset. qui tum inde reditus aut qualis? prius in ultimam Galliam ex Aegypto quam domum. quae autem domus? Suam enim quisque domum tum obtinebat nec erat usquam tua. domum dico? quid erat in terris ubi in tuo pedem poneres praeter unum Misenum quod cum sociis tamquam Sisaponem tenebas?

venis e Gallia ad quaesturam petendam. aude dicere te prius ad parentem tuam venisse quam ad me. acceperam iam ante Caesaris litteras ut mihi satis fieri paterer a te: itaque ne loqui quidem sum te passus de gratia. postea sum cultus a te, tu a me observatus in petitione quaesturae; quo quidem tempore P. Clodium approbante populo Romano in foro es conatus occidere, cumque eam rem tua sponte conarere, non impulsu meo, tamen ita praedicabas, te non existimare, nisi illum interfecisses, umquam mihi pro tuis in me iniuriis satis esse facturum. in quo demiror cur Milonem impulsu meo rem illam egisse dicas, cum te ultro mihi idem illud deferentem numquam sim adhortatus. quamquam, si in eo perseverares, ad tuam gloriam rem illam referri malebam quam ad meam gratiam.

quaestor es factus: deinde continuo sine senatus consulto, sine sorte, sine lege ad Caesarem cucurristi. id enim unum in terris egestatis, aeris alieni, nequitiae perditis vitae rationibus perfugium esse ducebas. ibi te cum et illius largitionibus et tuis rapinis explevisses, si hoc est explere, expilare quod statim effundas, advolasti egens ad tribunatum, ut in eo magistratu, si posses, viri tui similis esses.

Caput 4

Rhetorica ad Herennium (90-80 a. Chr. n)

Operis conspectus

- 1.1 Prooemium
- 1.2 Tria genera causarum: demonstrativum, deliberativum, iudiciale
- 1.3 Officia oratoris: inventio, dispositio, elocutio, memoria, pronuntiatio; ars, imitatio, exercitatio
- 1.4 - 3.15 Inventio
- 1.4 Partes orationis: exordium, narratio, divisio, confirmatio, confutatio, conclusio
- 1.5 Quattuor genera causarum: honestum, turpe, dubium, humile
- 3.16 - 3.18 Dispositio
- 3.19 - 3.27 Pronuntiatio
- 3.28 - 3.40 Memoria
- 4.1 - 4.68 Elocutio
- 4.1 - 4.10 Prooemium
- 4.69 Epilogus

1.1–4

Etsi negotiis familiaribus inpediti vix satis otium studio suppeditare possumus et id ipsum, quod datur otii, libentius in philosophia consumere consuevimus, tamem tua nos, Gai Herenni, voluntas commovit, ut de ratione dicendi conscriberemus, ne aut tua causa noluisse aut fugisse nos laborem putares. Et eo studiosius hoc negotium suscepimus, quod te non sine causa velle cognoscere rhetoricam intellegebamus: non enim in se parum fructus

habet copia dicendi et commoditas orationis, si recta intellegentia et definita animi moderatione gubernetur.

Quas ob res illa, quae Graeci scriptores inanis adrogantiae causa sibi adsumpserunt, reliquimus. Nam illi, ne parum multa scisse viderentur, ea conquisierunt, quae nihil adtinebant, ut ars difficilior cognitu putaretur, nos autem ea, quae videbantur ad rationem dicendi pertinere, sumpsimus. Non enim spe quaestus aut gloria commoti venimus ad scribendum, quemadmodum ceteri, sed ut industria nostra tuae morem geramus voluntati.

Nunc, ne nimium longa sumatur oratio, de re dicere incipiemus, si te unum illud monuerimus, artem sine adsiduitate dicendi non multum iuvare, ut intellegas hanc rationem praeceptionis ad exercitationem adcommodari oportere.

Oratoris officium est de iis rebus posse dicere, quae res ad usum civilem moribus et legibus constitutae sunt, cum adsensione auditorum, quoad eius fieri poterit.

Tria genera sunt causarum, quae recipere debet orator: demonstrativum, deliberativum, iudiciale.

Demonstrativum est, quod tribuitur in alicuius certae personae laudem vel vituperationem.

Deliberativum est in consultatione, quod habet in se suasionem et dissuasionem.

Iudiciale est, quod positum est in controversia et quod habet accusationem aut petitionem cum defensione.

Nunc quas res oratorem habere oporteat, docebimus, deinde quo modo has causas tractari conveniat, ostendemus.

Oportet igitur esse in oratore inventionem, dispositionem, elocutionem, memoriam, pronuntiationem.

Inventio est excogitatio rerum verarum aut veri similium, quae causam probabilem reddant.

Dispositio est ordo et distributio rerum, quae demonstrat, quid quibus locis sit conlocandum.

Elocutio est idoneorum verborum et sententiarum ad inventionem adcommodatio.

Memoria est firma animi rerum et verborum et dispositionis perceptio.

Pronuntiatio est vocis, vultus, gestus moderatio cum venustate.

Haec omnia tribus rebus adsequi poterimus: arte, imitatione, exercitatione.

Ars est praeceptio, quae dat certam viam rationemque dicendi.

Imitatio est, qua inpellimur cum diligenti ratione ut aliquorum similes in dicendo valeamus esse.

Exercitatio est adsiduus usus consuetudoque dicendi.

Quoniam ergo demonstratum est, quas causas oratorem recipere quasque res habere conveniat, nunc, quemadmodum possit oratio ad rationem oratoris officii adcommodari, dicendum videtur.

Inventio in sex partes orationis consumitur: in exordium, narrationem, divisionem, confirmationem, confutationem, conclusionem.

Exordium est principium orationis, per quod animus auditoris constituitur ad audiendum.

Narratio est rerum gestarum aut proinde ut gestarum expositio.

Divisio est, per quam aperimus, quid conveniat, quid in controversia sit, et per quam exponimus, quibus de rebus simus acturi.

Confirmatio est nostrorum argumentorum expositio cum adseveratione.

Confutatio est contrariorum locorum dissolutio.

Conclusio est artificiosus orationis terminus.

Nunc, quoniam una cum oratoris officiis, quo res cognitu facilius esset, producti sumus, ut de orationis partibus loqueremur et eas ad inventionis rationem adcommodaremus, de exordio primum dicendum videtur.

1.7

Causarum divisio in duas partes distributa est.

Primum per narrationem debemus aperire, quid nobis conveniat cum adversariis si ea, quae utilia sunt nobis, convenient, quid in controversiis (relictum sit), hoc modo:

“Interfectam esse ab Oreste matrem convenit mihi cum adversariis: iure fecerit et licueritne facere, id est in controversia.”

Item e contrario:

“Agamemnonem esse a Clytemestra occisum confitentur; cum id ita sit, me ulcisci parentem negant oportuisse.”

Deinde, cum hoc fecerimus, distributione uti debemus. Ea dividitur in duas partes: enumerationem et expositionem.

Enumerationem utemur, cum dicemus numero, quot de rebus dicturi sumus. Eam plus quam trium partium numero (esse) non oportet: nam et periculosum est, ne quando plus minusve dicamus; et suspicionem adfert auditori meditationis et artificii: quae res fidem abrogat orationi.

Expositio est, cum res, quibus de rebus dicturi sumus, exponimus breviter et absolute.

3.28–33

Nunc ad thesaurum inventorum atque ad omnium partium rhetoricae custodem, memoriam, transeamus.

MEMORIA utrum habeat quiddam artificiosi, an omnis ab natura profiscatur, aliud dicendi tempus *<magis>* idoneum dabitur. Nunc proinde atque constet in hac re multum valere artem et praeceptionem, ita de ea re loquemur. Placet enim nobis esse artificium memoriae; quare placeat, alias ostendemus; in praesentia, cuiusmodi sit ea, aperiemus.

Sunt igitur duae memoriae: una naturalis, altera artificiosa. Naturalis est ea, quae nostris animis insita est et simul cum cogitatione nata; artificiosa est ea, quam confirmat inductio quaedam et ratio praeceptionis. Sed qua via in ceteris rebus ingenii bonitas imitatur saepe doctrinam, ars porro naturae commoda confirmat et auget, item fit in hac re, ut nonnumquam naturalis memoria, si cui data est egregia, similis sit huic artificiosae, porro haec artificiosa naturae commoda retineat et amplificet ratione doctrinae; quapropter *<et>* naturalis memoria praeceptione confirmanda est, ut sit egregia, et haec, quae doctrina datur, indiget ingenii. Nec hoc magis aut minus in hac re, quam in ceteris artibus fit, ut ingenio doctrina, praeceptione natura nitescat. Quare et illis, qui natura memores sunt, utilis haec erit institutio, quod tute paulo post poteris intellegere: et si ille, freti ingenio, nostri non indigerent, tamen iusta causa daretur, quare iis, qui minus ingenii habent, adiumento velimus esse. Nunc de artificiosa memoria loquemur.

Constat igitur artificiosa memoria locis et imaginibus. Locos appellamus eos, qui breviter, perfecte, insignite aut natura aut manu sunt absoluti, ut eos facile naturali memoria comprehendere et amplecti queamus: *<ut>* aedes, intercolumnium, angulum, fornicem et alia, quae his similia sunt. Imagines sunt formae quaedam et notae et simulacra eius rei, quam meminisse volumus: quod genus equi, leones, aquilae; [memoriam] si volumus habere imagines eorum, locis certis conlocare oportebit. Nunc, cuiusmodi locos invenire et quo pacto reperire et in locis imagines constituere oporteat, ostendemus.

Quemadmodum igitur qui litteras sciunt, possunt id, quod dictatur, eis scribere et recitare quod scripserunt, item qui nemonica didicerunt, possunt, quod audierunt, in locis conlocare *<et>* ex his memoriter pronuntiare. Nam loci cerae aut cartae simillimi sunt, imagines litteris, dispositio et conlocatio imaginum scripturae, pronuntiatio lectioni.

Oportet igitur, si volumus multa meminisse, multos *<nos>* nobis locos comparare, uti multis locis multas imagines conlocare possimus. Item putamus oportere *<ex ordine hos locos habere,>* ne quando perturbatione ordinis impediatur, quo setius, quoto quoquo loco libebit, vel ab superiore vel ab inferiore parte imagines sequi et ea, quae mandata locis erunt, edere possimus:

nam ut, si in ordine stantes notos quomplures viderimus, nihil nostra intersit, utrum ab summo an ab imo an ab medio nomina eorum dicere incipiamus, item in locis ex ordine conlocatis eveniet, ut in quamlibet partem quoque loco lubebit imaginibus commoniti dicere possimus id, quod locis mandaverimus: quare placet et ex ordine locos comparare. Locos, quos sumpserimus, egregie commeditari oportebit, ut perpetuo nobis haerere possint: nam imagines, sicuti litterae delentur, ubi nihil utimur; loci, tamquam cera, remanere debent. Et, ne forte in numero locorum falli possimus, quintum quemque placet notari: quod genus, si in quinto loco manum auream conlocemus, ⟨si⟩ in decimo aliquem notum, cui praenomen sit Decumo; deinde facile erit inceptis similis notas quinto quoquo loco conlocare. Item commodius est in derelicta, quam in celebri regione locos comparare, propterea quod frequentia et obambulatio hominum conturbat et infirmat imaginum notas, solitudo conservat integras simulacrorum figuras. Praeterea dissimilis forma atque natura loci comparandi sunt, ut distincti interlucere possint: nam si qui multa intercolumnia sumpserit, conturbabitur similitudine, ut ignoret, quid in quoquo loco conlocarit. Et magnitudine modica et mediocris locos habere oportet: nam et praeter modum ampli vagas imagines reddunt et nimis angusti saepe non videntur posse capere imaginum conlocationem.

Tum nec nimis inlustris nec vehementer obscuros locos habere oportet, ne aut obcaecentur tenebris imagines aut splendore praefulgeant. Intervalla locorum mediocria placet esse, fere paulo plus aut minus pedum tricenum: nam ut aspectus item cogitatio minus valet, sive nimis procul removeris sive vehementer prope admoveris id, quod oportet videri.

Sed quamquam facile est ei, qui paulo plura noverit, quamvis multos et idoneos locos comparare, tamen si qui satis idoneos invenire se non putabit, ipse sibi constituat quam volet multos licebit. Cogitatio enim quamvis regionem potest amplecti et in ea situm loci cuiusdam ad suum arbitrium fabricari et architectari. Quare licebit, si hac prompta copia contenti non erimus, nosmet ipsos nobis cogitatione nostra regionem constituere et idoneorum locorum commodissimam distinctionem comparare.

De locis satis dictum est; nunc ad imaginum rationem transeamus.

Quoniam ergo rerum similes imagines esse oportet, ex omnibus rebus nosmet nobis similitudines eligere debemus. Duplices igitur similitudines esse debent, una rerum, alterae verborum. Rerum similitudines exprimuntur, cum summatim ipsorum negotiorum imagines conparamus; verborum similitudines constituuntur, cum unius cuiusque nominis et vocabuli memoria imagine notatur.

Rei totius memoriam saepe una nota et imagine simplici comprehendimus; hoc modo, ut si accusator dixerit ab reo hominem veneno necatum, et hereditatis causa factum arguerit, et eius rei multos dixerit testes et conscios esse: si

hoc primum, ut ad defendendum nobis expeditum sit, meminisse volemus, in primo loco rei totius imaginem conformabimus: aegrotum in lecto cubantem faciemus ipsum illum, de quo agetur, si formam eius detinebimus; si eum non, at aliquem aegrotum non de minimo loco sumemus, ut cito in mentem venire possit. Et reum ad lectum eius adstituemus, dextera poculum, sinistra tabulas, medico testiculos arietinos tenentem: hoc modo et testium et hereditatis et veneno necati memoriam habere poterimus.

Caput 5

Ciceronis De oratore (55 a. Chr. n)

Cic. de or. 1, 1-5

Cogitanti mihi saepe numero et memoria vetera repetenti perbeati fuisse, Quinte frater, illi videri solent, qui in optima re publica, cum et honoribus et rerum gestarum gloria florerent, eum vitae cursum tenere potuerunt, ut vel in negotio sine periculo vel in otio cum dignitate esse possent; ac fuit cum mihi quoque initium requiescendi atque animum ad utriusque nostrum praeclara studia referendi fore iustum et prope ab omnibus concessum arbitrarer, si infinitus forensium rerum labor et ambitionis occupatio decursu honorum, etiam aetatis flexu constitisset.

Quam spem cogitationum et consiliorum meorum cum graves communium temporum tum varii nostri casus fefellerunt; nam qui locus quietis et tranquillitatis plenissimus fore videbatur, in eo maximae moles molestiarum et turbulentissimae tempestates exstiterunt; neque vero nobis cupientibus atque exoptantibus fructus otii datus est ad eas artis, quibus a pueris dediti fuimus, celebrandas inter nosque recolendas.

Nam prima aetate incidimus in ipsam perturbationem disciplinae veteris, et consulatu devenimus in medium rerum omnium certamen atque discrimen, et hoc tempus omne post consulatum obieciimus eis fluctibus, qui per nos a communi peste depulsi in nosmet ipsos redundarent. Sed tamen in his vel asperitatibus rerum vel angustiis temporis obsequar studiis nostris et quantum mihi vel fraus inimicorum vel causae amicorum vel res publica tribuet otii, ad scribendum potissimum conferam; tibi vero, frater, neque hortanti deero neque roganti, nam neque auctoritate quisquam apud me plus valere te potest neque voluntate.

Ac mihi repetenda est veteris cuiusdam memoriae non sane satis explicata recordatio, sed, ut arbitror, apta ad id, quod requiris, ut cognoscas quae viri

omnium eloquentissimi clarissimique senserint de omni ratione dicendi.

Vis enim, ut mihi saepe dixisti, quoniam, quae pueris aut adolescentulis nobis ex commentariolis nostris incohata ac rudia exciderunt, vix sunt hac aetate digna et hoc usu, quem ex causis, quas diximus, tot tantisque consecuti sumus, aliquid eisdem de rebus politius a nobis perfectiusque proferri; solesque non numquam hac de re a me in disputationibus nostris dissentire, quod ego eruditissimorum hominum artibus eloquentiam contineri statuam, tu autem illam ab elegantia doctrinae segregandam putes et in quodam ingeni atque exercitationis genere ponendam.

(...)

Cic. de or. 1, 22-34

Sed quia non dubito quin hoc plerisque immensum infinitumque videatur, et quod Graecos homines non solum ingenio et doctrina, sed etiam otio studioque abundantis partitionem iam quandam artium fecisse video neque in universo genere singulos elaborasse, sed seposuisse a ceteris dictionibus eam partem dicendi, quae in forensibus disceptationibus iudiciorum aut deliberationum versaretur, et id unum genus oratori reliquisse; non complectar in his libris amplius, quam quod huic generi re quaesita et multum disputata summorum hominum prope consensu est tributum; repetamque non ab incunabulis nostrae veteris puerilisque doctrinae quandam ordinem praeceptorum, sed ea, quae quondam accepi in nostrorum hominum eloquentissimorum et omni dignitate principum disputatione esse versata; non quo illa contemnam, quae Graeci dicendi artifices et doctores reliquerunt, sed cum illa pateant in promptuque sint omnibus, neque ea interpretatione mea aut ornatius explicari aut planius exprimi possint, dabis hanc veniam, mi frater, ut opinor, ut eorum, quibus summa dicendi laus a nostris hominibus concessa est, auctoritatem Graecis antepnam.

Cum igitur vehementius inveheretur in causam principum consul Philippus Drusique tribunatus pro senatus auctoritate susceptus infringi iam debilitarique videretur, dici mihi memini ludorum Romanorum diebus L. Crassum quasi conligendi sui causa se in Tusculanum contulisse; venisse eodem, socer eius qui fuerat, Q. Mucius dicebatur et M. Antonius, homo et consiliorum in re publica socius et summa cum Crasso familiaritate coniunctus.

Exierant autem cum ipso Crasso adolescentes et Drusi maxime familiares et in quibus magnam tum spem maiores natu dignitatis suae conlocarent, C. Cotta, qui tribunatum plebis petebat, et P. Sulpicius, qui deinceps eum magistratum petiturus putabatur.

Hi primo die de temporibus deque universa re publica, quam ob causam venerant, multum inter se usque ad extremum tempus diei conlocuti sunt; quo quidem sermone multa divinitus a tribus illis consularibus Cotta deplorata et commemorata narrabat, ut nihil incidisset postea civitati mali, quod non impendere illi tanto ante vidissent.

Eo autem omni sermone confecto, tantam in Crasso humanitatem fuisse, ut, cum lauti accubuissent, tolleretur omnis illa superioris tristitia sermonis eaque esset in homine iucunditas et tantus in loquendo lepos, ut dies inter eos curiae fuisse videretur, convivium Tusculani; postero autem die, cum illi maiores natu satis quiescent et in ambulationem ventum esset, tum Scaevolam duobus spatiis tribusve factis dixisse 'cur non imitamur, Crasse, Socratem illum, qui est in Phaedro Platonis? Nam me haec tua platanus admonuit, quae non minus ad opacandum hunc locum patulis est diffusa ramis, quam illa, cuius umbram secutus est Socrates, quae mihi videtur non tam ipsa acula, quae describitur, quam Platonis oratione crevisse, et quod ille durissimis pedibus fecit, ut se abiceret in herba atque ita [illa], quae philosophi divinitus ferunt esse dicta, loqueretur, id meis pedibus certe concedi est aequius.'

Tum Crassum 'immo vero commodius etiam'; pulvinosque poposcisse et omnis in eis sedibus, quae erant sub platano, consedisce dicebat.

Ibi, ut ex pristino sermone relaxarentur animi omnium, solebat Cotta narrare Crassum sermonem quendam de studio dicendi intulisse.

Qui cum ita esset exorsus: non sibi cohortandum Sulpicium et Cottam, sed magis utrumque conlaudandum videri, quod tantam iam essent facultatem adepti, ut non aequalibus suis solum anteponerentur, sed cum maioribus natu compararentur; 'neque vero mihi quicquam' inquit 'praestabilius videtur, quam posse dicendo tenere hominum mentis, adlicere voluntates, impellere quo velit, unde autem velit deducere: haec una res in omni libero populo maximeque in pacatis tranquillisque civitatibus praecipue semper floruit semperque dominata est.

Quid enim est aut tam admirabile, quam ex infinita multitudine hominum exsistere unum, qui id, quod omnibus natura sit datum, vel solus vel cum per paucis facere possit? aut tam iucundum cognitu atque auditu, quam sapientibus sentiis gravibusque verbis ornata oratio et polita? aut tam potens tamque magnificum, quam populi motus, iudicum religiones, senatus gravitatem unius oratione converti? Quid tam porro regium, tam liberale, tam munificum, quam opem ferre supplicibus, excitare adflictos, dare salutem, liberare periculis, retinere homines in civitate?

Quid autem tam necessarium, quam tenere semper arma, quibus vel tectus ipse esse possis vel provocare integer vel te ulcisci lacessitus? Age vero, ne semper forum, subsellia, rostra curiamque meditare, quid esse potest in otio aut iucundius aut magis proprium humanitatis, quam sermo facetus ac nulla

in re rudis? Hoc enim uno praestamus vel maxime feris, quod conloquimur inter nos et quod exprimere dicendo sensa possumus.

Quam ob rem quis hoc non iure miretur summeque in eo elaborandum esse arbitretur, ut, quo uno homines maxime bestiis praestent, in hoc hominibus ipsis antecellat? Ut vero iam ad illa summa veniamus, quae vis alia potuit aut dispersos homines unum in locum congregare aut a fera agrestique vita ad hunc humanum cultum civilemque deducere aut iam constitutis civitatibus leges iudicia iura describere?

Ac ne plura, quae sunt paene innumerabilia, consector, comprehendam brevi: sic enim statuo, perfecti oratoris moderatione et sapientia non solum ipsius dignitatem, sed et privatorum plurimorum et universae rei publicae salutem maxime contineri. Quam ob rem pergite, ut facitis, adulescentes, atque in id studium, in quo estis, incumbite, ut et vobis honori et amicis utilitati et rei publicae emolumento esse possitis.'